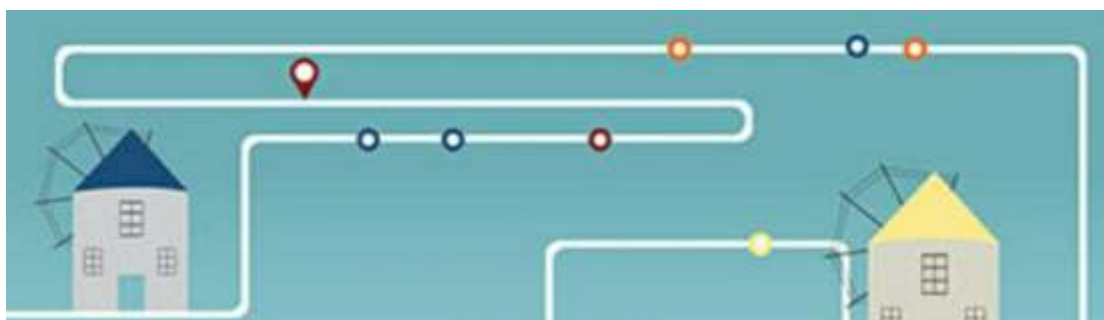

Διπλωματική Εργασία

**«Η έννοια της πολιτιστικής διαδρομής ως μέσο ανάδειξης και προστασίας της
πολιτισμικής κληρονομιάς»**

Ελένη Μπανίλα

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια : Ανδρομάχη Γκαζή

**Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Πολιτιστική Διαχείριση»
Αθήνα, Μάιος 2016**

Η παρούσα εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο του
Μεταπτυχιακού Προγράμματος «Πολιτιστική Διαχείριση»
του Τμήματος Επικοινωνίας, Μέσων και Πολιτισμού,
του Παντείου Πανεπιστημίου.

Ακαδημαϊκό έτος 2014 - 2015

Παράδοση: Μάιος 2016

Τριμελής Επιτροπή Καθηγητών:

Ανδρομάχη Γκαζή

Μπέττυ Τσακαρέστου

Γεώργιος Μιχαήλ Κλήμης

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια:

Ανδρομάχη Γκαζή

Εικόνα Εξωφύλλου: Λεπτομέρεια από το επικοινωνιακό υλικό που δημιουργήθηκε αποκλειστικά για τους σκοπούς της παρούσας εργασίας από τη γραφίστρια Φλωρεντίνα Αρβανιτάκη.

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Η παρούσα εργασία αποτελεί μία προσωπική «διαδρομή» στο πεδίο της πολιτιστικής διαχείρισης, που δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί χωρίς την υποστήριξη κάποιων συγκεκριμένων ανθρώπων, στους οποίους οφείλω να εκφράσω την βαθύτατη εκτίμηση και τις θερμές ευχαριστίες μου.

Καταρχάς, θα ήθελα να ευχαριστήσω την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου κα Ανδρομάχη Γκαζή, η οποία από την πρώτη στιγμή πίστεψε στην πρότασή μου, δίνοντάς μου την ευκαιρία να εξετάσω σε βάθος ένα θέμα που με ενδιαφέρει πολύ, τόσο σε ερευνητικό όσο και σε επαγγελματικό επίπεδο.

Ευχαριστώ, επίσης, τους ανθρώπους που δραστηριοποιούνται στο σχεδιασμό πολιτιστικών διαδρομών και αμέσως δέχτηκαν να μου δώσουν πληροφορίες και να απαντήσουν στα ερωτήματά μου, διευκολύνοντας έτσι την εξέλιξη της έρευνας.

Οφείλω, έπειτα, θερμές ευχαριστίες στον Υπεύθυνο της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Λέρου κ. Δημήτρη Σταματέλο για την πολύτιμη βοήθειά του στη διάρκεια της έρευνάς μου στο νησί, καθώς επίσης και σε αρκετούς κατοίκους της Λέρου, μεταξύ των οποίων είναι ο κ. Μάρκος Σπανός, που με μεγάλη προθυμία με ξενάγησαν στις αθέατες πλευρές του τόπου τους.

Φυσικά, η εργασία αυτή δεν θα μπορούσε να ολοκληρωθεί χωρίς την υποστήριξη της γραφίστριας κας Φλωρεντίας Αρβανιτάκη, που με το ταλέντο και τη φαντασία της βοήθησε στο να οπτικοποιήσω τις ιδέες μου και να καταθέσω μια ολοκληρωμένη πρόταση.

Τέλος, ευχαριστώ πολύ την οικογένεια και τους φίλους μου για τη στήριξή τους όλους αυτούς τους δύσκολους μήνες που πέρασαν.

Πίνακας περιεχομένων

Προλογικό σημείωμα	3
Περιεχόμενα	4
Περίληψη	6
Εισαγωγικά	7

Κεφάλαιο 1

Πολιτισμός & Τουρισμός: δεδομένα και τάσεις

1.1 Παγκοσμιοποίηση του πολιτισμού	12
1.2 Κυριαρχία του μαζικού τουρισμού	16
1.3 Συνέργεια Πολιτισμού & Τουρισμού	19
1.4 Προς μία βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη	26

Κεφάλαιο 2

Πολιτιστική Διαδρομή: ένα εργαλείο με νέες προοπτικές

2.1 Έννοια & χαρακτηριστικά της πολιτιστικής διαδρομής	29
2.2 Διαχείριση & αξιοποίηση της πολιτισμικής κληρονομιάς	32
2.3 Προστασία της φυσικής κληρονομιάς.....	35
2.4 Ενίσχυση του τουρισμού & της τοπικής οικονομίας	38
2.5 Προκλήσεις και προβληματισμοί για το μέλλον.....	40

Κεφάλαιο 3

Μελέτη Περίπτωσης: παραδείγματα πολιτιστικών διαδρομών στην Ελλάδα

3.1 Η μεθοδολογία της έρευνας	44
3.2 Ανάλυση των γραπτών τεκμηρίων	46
3.3 Συνέντευξη με τις ομάδες σχεδιασμού	56
3.4 Κριτήρια & βήματα για το σχεδιασμό πολιτιστικών διαδρομών.....	59

Κεφάλαιο 4

Σχεδιασμός πιλοτικής πολιτιστικής διαδρομής στο νησί της Λέρου

4.1 Εισαγωγή.....	62
4.2 Στάδια σχεδιασμού της πολιτιστικής διαδρομής.....	65

4.3 Προτάσεις για περαιτέρω αξιοποίηση των πολιτιστικών διαδρομών	83
Συμπεράσματα	85
Βιβλιογραφία - Πηγές	87
Παράρτημα Α	92
Παράρτημα Β	106

Περίληψη

Η μελέτη της εξέλιξης του τουριστικού φαινομένου αποδεικνύει ότι στη μεταπολεμική Ελλάδα δεν υπήρξε ο απαραίτητος στρατηγικός σχεδιασμός, με αποτέλεσμα η ανάπτυξη του τουρισμού να πάρει μαζικό χαρακτήρα. Λόγω της πληθώρας των διαθέσιμων φυσικών και πολιτιστικών πόρων, ο τουρισμός αποτέλεσε ένα μέσο για την οικονομική ανάπτυξη σε μια χώρα που το είχε μεγάλη ανάγκη. Ωστόσο, η έξαρση αυτή βασίστηκε κυρίως στο μοντέλο «ήλιος- θάλασσα- αμμουδιά», κάτι το οποίο οδήγησε σε πολλές περιπτώσεις σε υπερεκμετάλλευση και φθορά της φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς.

Σταδιακά, όμως, άρχισαν να αναπτύσσονται διάφορες εναλλακτικές μορφές τουρισμού, για να καλύψουν τις νέες ανάγκες των τουριστών. Καθώς ο πολιτισμός είναι ένα πεδίο άρρηκτα συνδεδεμένο με τον τουρισμό, ο πολιτιστικός τουρισμός αποτελεί μία μορφή τουρισμού που γίνεται όλο και πιο δημοφιλής. Στο πλαίσιο αυτό, οι πολιτιστικοί πόροι μετατρέπονται σε τουριστικούς, προσφέροντας στο σύγχρονο τουρίστα- καταναλωτή τη δυνατότητα μιας αυθεντικής εμπειρίας. Παράλληλα, είναι μια μορφή τουρισμού που, εφόσον βασίζεται σε οργανωμένο σχεδιασμό, βοηθάει στην ενίσχυση της προστασίας της πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς δημιουργώντας τα κίνητρα για τη λήψη προστατευτικών μέτρων.

Για να εξασφαλίσει βιωσιμότητα, ο πολιτιστικός τουρισμός διαθέτει ποικίλα διαχειριστικά εργαλεία, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγεται η «πολιτιστική διαδρομή», δηλαδή μια περιήγηση σε σημεία πολιτιστικού ενδιαφέροντος με βάση ένα συνεκτικό στοιχείο. Πρόκειται για ένα εργαλείο που μπορεί να συμβάλει στην προστασία πολιτιστικών και φυσικών πόρων, να προσφέρει βιώσιμες λύσεις στον τουρισμό και να ενισχύσει την τοπική οικονομία. Ειδικότερα, τα οφέλη μιας πολιτιστικής διαδρομής μπορούν να μεγιστοποιηθούν σε απομακρυσμένες περιοχές, που έχουν ακόμα μεγαλύτερη ανάγκη από υποστηρικτικά μέτρα.

Λέξεις – Κλειδιά

Πολιτιστικός τουρισμός
Πολιτιστική διαδρομή
Πολιτισμική κληρονομιά - Φυσική κληρονομιά
Βιώσιμη ανάπτυξη
Τουριστικός σχεδιασμός

Εισαγωγικά

Η εργασία πραγματεύεται την έννοια της πολιτιστικής διαδρομής με απώτερο στόχο την ανάδειξη των χαρακτηριστικών της, καθώς και του μηχανισμού με τον οποίο μπορεί αυτή να συμβάλει στην προστασία και τη διατήρηση της πολιτισμικής κληρονομιάς. Αφορμή για τον γενικότερο προβληματισμό αποτέλεσε το γεγονός ότι πρόκειται για ένα πεδίο σχετικά παρθένο για την Ελλάδα, κάτι το οποίο δείχνει ότι υπάρχει ανάγκη για έρευνα με σκοπό τη θεμελίωση ενός θεωρητικού υπόβαθρου που θα μπορούσε να αξιοποιηθεί ως πρώτη ύλη για μελλοντικούς επαγγελματίες στο χώρο της πολιτιστικής διαχείρισης. Αυτό δυσκολεύει βέβαια την έρευνα, αφού δεν υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία. Ταυτόχρονα, όμως, αποτελεί πρόκληση για την παρούσα εργασία, καθώς επιχειρείται να προσδιοριστεί το πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσεται η πολιτιστική διαδρομή και τα χαρακτηριστικά που την διαφοροποιούν από άλλου είδους περιηγήσεις.

Παράλληλα, η «πολιτιστική διαδρομή» εξετάζεται μέσα στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης του πολιτισμού ως μία αντιπρόταση στην τυποποίηση που χαρακτηρίζει σε μεγάλο βαθμό το σύγχρονο πολιτιστικό τοπίο. Κατά την άποψή μου, η σημερινή εικόνα του χώρου αποτυπώνει την ύπαρξη πολλών και ποικίλων πολιτιστικών πόρων και την ολοένα αυξανόμενη ανάγκη για μια σωστά οργανωμένη διαχείρισή τους. Ως εκ τούτου, αναδύεται η σημασία των συνεργειών σε διάφορα πεδία και της αξιοποίησης επιχειρηματικών εργαλείων μέσα σε έναν αμιγώς θεωρητικό χώρο, όπως νοείται σε μεγάλο βαθμό μέχρι τώρα ο χώρος του πολιτισμού.

Ειδικότερα, δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στο πώς η πολιτιστική διαδρομή θα μπορούσε να συμβάλει στην ανάδειξη και την προστασία του τοπικού πολιτισμού, καθώς κρίνω ότι είναι ένα εργαλείο που μπορεί να αξιοποιηθεί περισσότερο σε τοπικό επίπεδο (π.χ σε νησιά ή σε απομακρυσμένες περιοχές). Έτσι, η εργασία επεκτείνεται στο πεδίο του τουρισμού, προσεγγίζοντας το αντικείμενο του «Πολιτιστικού Τουρισμού», ενός χώρου που προσφέρει ενδεικτικά παραδείγματα για το πώς μπορεί να γίνει διαχείριση των πολιτιστικών πόρων. Η μορφή αυτή τουρισμού, ωστόσο, δεν είναι ακόμη ιδιαίτερα δημοφιλής στην Ελλάδα, ενώ και η γενικότερη έρευνα στο πεδίο αυτό με βάση τη διεθνή βιβλιογραφία δείχνει περιορισμένη, γεγονός που θέτει μία δεύτερη πρόκληση στην πορεία αυτής της εργασίας. Αν και ο τουρισμός έχει μια έντονη οικονομική διάσταση, εδώ μελετώνται επιδερμικά τα ενδεχόμενα οφέλη για την τοπική οικονομία από την αξιοποίηση της πολιτιστικής διαδρομής, χωρίς να γίνεται βαθεία ανάλυση των οικονομικών μεγεθών με βάση σχετικούς δείκτες. Ο στόχος

παραμένει να φανεί πώς αυτή η νέα έννοια που εμφανίζεται τα τελευταία χρόνια μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την ανάδειξη και προστασία του πολιτισμού μιας περιοχής.

Πέρα, όμως, από το επίπεδο της πολιτισμικής κληρονομιάς, η πολιτιστική διαδρομή εξετάζεται και ως μέσο προστασίας της φυσικής κληρονομιάς, δεδομένου ότι πολλοί πολιτιστικοί πόροι συνυπάρχουν με περιβαλλοντικούς, με αποτέλεσμα να δημιουργείται επιπρόσθετη αξία και να αυξάνεται η ανάγκη για την προστασία τους.

Διαφαίνεται, λοιπόν, ότι η παρούσα εργασία οριοθετείται από τους ακόλουθους άξονες: α) πολιτισμική κληρονομιά, β) τουρισμός, γ) φυσική κληρονομιά. Αυτά ήταν τα σημεία αναφοράς σε όλη τη διάρκεια της έρευνας, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπάρχουν και άλλες παράμετροι που θα μπορούσαν να εξεταστούν στο πλαίσιο της πολιτιστικής διαδρομής.

Έχοντας πλέον παρουσιάσει το γενικότερο προβληματισμό και ένα αρχικό πλαίσιο εργασίας, στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφερθεί ο τρόπος που δομείται αυτή η μελέτη. Πιο συγκεκριμένα, η παρούσα εργασία χωρίζεται σε τρία μέρη. Καταρχάς, γίνεται **βιβλιογραφική εξέταση** του ζητήματος με βάση τις υπάρχουσες πηγές. Όπως ήδη τονίστηκε, τίθεται κάποιος περιορισμός από την έλλειψη πηγών, ιδίως όσον αφορά την έννοια της «πολιτιστικής διαδρομής». Συνεπώς, το υλικό αντλείται από τα συναφή πεδία του πολιτισμού και του τουρισμού.

Ωστόσο, η δυσκολία που προκύπτει από τη σχετικά πρόσφατη εμφάνιση της έννοιας «πολιτιστική διαδρομή» οδηγεί σε αναζήτηση παράλληλων τρόπων για συλλογή πληροφοριών. Έτσι, τίθεται ένα **ερευνητικό πλαίσιο** που βασίζεται στη συγκέντρωση ποιοτικών δεδομένων. Αφού αξιολογήθηκαν όλα τα διαθέσιμα ερευνητικά εργαλεία, επιλέχθηκε η μελέτη περίπτωσης ως η πιο κατάλληλη μέθοδος για τους σκοπούς της συγκεκριμένης έρευνας. Ειδικότερα, μελετώνται διάφορες πολιτιστικές διαδρομές στην Ελλάδα, με στόχο να αναδειχθούν τα κοινά χαρακτηριστικά τους και το πώς αυτές οι διαδρομές αξιοποιούνται για την προστασία της πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς. Παράλληλα, εξετάζεται η συνεισφορά τους στον τουρισμό και την τοπική οικονομία. Για το λόγο αυτό, επελέγη η μέθοδος της ανάλυσης περιεχομένου, καθώς η μελέτη γραπτών τεκμηρίων επιτρέπει την καλύτερη διερεύνηση αυτών των ερωτημάτων, δεδομένης της σχετικά μικρής «ηλικίας» της πολιτιστικής διαδρομής στην Ελλάδα.

Εντούτοις, κρίνοντας ότι η ανάλυση περιεχομένου διαμεσολαβείται σε κάποιο βαθμό από την υποκειμενική ματιά του ερευνητή, επιλέχθηκε ο συνδυασμός αυτής της μεθόδου με τη συνέντευξη. Μετά τη μελέτη του κάθε παραδείγματος, επιχειρείται η επικοινωνία με ομάδες που έχουν δημιουργήσει πολιτιστικές διαδρομές, προκειμένου να συλλεγούν περισσότερες πληροφορίες. Το ζητούμενο εδώ είναι να αναδειχθεί η άποψη των ίδιων των ανθρώπων που ασχολούνται με την πολιτιστική διαχείριση και έτσι να σχηματιστεί μια ολοκληρωμένη εικόνα για την κάθε περίπτωση. Στο πλαίσιο αυτής της εργασίας, δεν είναι βέβαια εφικτό να γίνει ποιοτική έρευνα σε μεγάλο αριθμό ατόμων. Για το λόγο αυτό προσεγγίστηκαν οι ομάδες που είναι πιο γνωστές στο ευρύ κοινό για τη δράση τους και εδώ παρουσιάζονται τα στοιχεία που συλλέχθηκαν από όσες ομάδες ανταποκρίθηκαν στην έρευνα.

Στη συνέχεια, παρουσιάζονται κάποια βασικά κριτήρια και βήματα για τη δημιουργία μιας πολιτιστικής διαδρομής, έτσι όπως προέκυψαν στη διάρκεια της έρευνας, προκειμένου να μπορούν να χρησιμοποιηθούν μελλοντικά ως οδηγός από οποιονδήποτε, επαγγελματία ή μη, κατά το σχεδιασμό μιας πολιτιστικής διαδρομής. Επιδιώκεται, δηλαδή, ένας όσο γίνεται πιο στενός προσδιορισμός της έννοιας «πολιτιστική διαδρομή», χωρίς όμως να υιοθετείται μία αφοριστική προσέγγιση, καθώς θεωρώ ότι το πεδίο της πολιτιστικής διαχείρισης πρέπει να είναι ανοιχτό σε δημιουργικές ιδέες και να μην αυτοπεριορίζεται από αυστηρούς κανόνες.

Τέλος, ο τρίτος πυλώνας της εργασίας περιλαμβάνει το **σχεδιασμό μίας πιλοτικής διαδρομής** με γνώμονα τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν μέσα από την έρευνα. Γίνεται, δηλαδή, απόπειρα να «χτιστεί» μία διαδρομή από την αρχή με σκοπό να αναδειχθεί ο μηχανισμός με τον οποίο λειτουργεί το συγκεκριμένο εργαλείο, όταν χρησιμοποιείται στην πολιτιστική διαχείριση. Δεδομένου ότι δίνεται έμφαση στη συνδιαλλαγή με τον τοπικό πολιτισμό, ο σχεδιασμός της πιλοτικής διαδρομής θα πρέπει να εξυπηρετεί τους σκοπούς αυτής της έρευνας. Έτσι, επιλέχθηκε το απομακρυσμένο νησί της Λέρου, κάτι το οποίο αποτελεί την τρίτη πρόκληση αυτής της εργασίας. Μετά από μία πρώτη επίσκεψη και σύντομη έρευνα, εντόπισα πληθώρα πολιτιστικών πόρων που δεν είναι ενδεχομένως ορατοί στο μάτι ενός μη ειδικού και κινδυνεύουν να καταστραφούν, καθώς δεν λαμβάνονται μέτρα για τη συντήρηση και προστασία τους. Ως εκ τούτου, η Λέρος κρίνεται ως ένα ιδανικό παράδειγμα για το σχεδιασμό μίας πολιτιστικής διαδρομής, έτσι ώστε να μελετηθεί πώς αυτό το εργαλείο θα μπορούσε να βοηθήσει στη διατήρηση του τοπικού πολιτισμού.

Συνοψίζοντας, η παρούσα εργασία μελετά την έννοια της πολιτιστικής διαδρομής με βάση τρεις άξονες: α) πολιτισμική κληρονομιά, β) τουρισμός και γ) φυσική κληρονομιά, ενώ χωρίζεται σε τρία μέρη: α) βιβλιογραφική επισκόπηση, β) ποιοτική έρευνα και γ) σχεδιασμός πιλοτικής διαδρομής, δηλαδή κινείται από τη θεωρία στην έρευνα και από την έρευνα στην πράξη.

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ –

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Πολιτισμός και Τουρισμός: δεδομένα και τάσεις

1.1 Παγκοσμιοποίηση του πολιτισμού

Για να μπορέσει κανείς να ξεκινήσει τη γενικότερη συζήτηση γύρω από τα θέματα που εμπίπτουν στο πεδίο της πολιτιστικής διαχείρισης, θα πρέπει να γνωρίζει καλά πώς είναι διαμορφωμένο το σύγχρονο πολιτιστικό τοπίο. Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας δεν γίνεται εκτενής ανάλυση όλων των διαστάσεων του θέματος, αλλά θίγονται κάποια συγκεκριμένα χαρακτηριστικά προκειμένου να αναδειχθεί στην πορεία η σημασία της πολιτιστικής διαδρομής ως εργαλείου για την διαχείριση των πολιτιστικών πόρων και ως λύση στην τάση ομογενοποίησης που παρατηρείται στο χώρο του πολιτισμού ευρύτερα.

Καταρχάς, η κοινωνιολογία του πολιτισμού είναι στενά συνδεδεμένη με την κοινωνιολογία του ελεύθερου χρόνου. Ο ελεύθερος χρόνος αποτελεί έναν διακριτό κοινωνικό χρόνο που οριοθετείται σε σχέση με το χρόνο εργασίας. Από τη δεκαετία του '60 ο Dumazdier ορίζει τον ελεύθερο χρόνο ως:

«ένα σύνολο ενασχολήσεων στις οποίες το άτομο επιδίδεται με τη θέλησή του αποβλέποντας στην ανάπαυση, στην αναψυχή ή την ελεύθερη μόρφωση και πληροφόρησή του, στην ανάπτυξη της κοινωνικής του συμμετοχής ή της δημιουργικής του ικανότητας, μετά την εκπλήρωση των επαγγελματικών, των οικογενειακών και των κοινωνικών του υποχρεώσεων»¹.

Η διάκριση του χρόνου της εργασίας από το χρόνο της μη εργασίας, που αρχίζει να καθιερώνεται με την εκβιομηχάνιση, αποτελεί καθοριστικό παράγοντα για την εμφάνιση του ελεύθερου χρόνου. Ο όρος συναντάται σε διάφορες γλώσσες, με πιο γνωστές τις λέξεις: leisure (Μ. Βρετανία), loisir (Γαλλία), non-working time (ΗΠΑ). Ο αντίστοιχος αρχαιοελληνικός όρος «σχολή» σημαίνει ότι το άτομο έχει τη δυνατότητα αλλά και την υποχρέωση να διαθέσει τον ελεύθερο χρόνο του για τη γενικότερη καλλιέργειά του. Στα νέα ελληνικά απαντάται ως «σχόλη».

¹Dumazdier (1962) όπως αναφέρεται στο Κορωναίου (1996: 63)

Στη μεταβιομηχανική εποχή κατά την οποία οι κοινωνίες είναι έντονα ανταγωνιστικές και κομφορμιστικές, συχνά δημιουργείται ένα αίσθημα ανικανοποίητου στην εργασία, κάτι το οποίο έχει επιπτώσεις στην εξωεργασιακή ζωή του ατόμου, δημιουργώντας την ανάγκη για απόδραση. Ησχόλη προσφέρει διάφορες μορφές απόδρασης, δίνοντας στο άτομο τη δυνατότητα «να καταστείλει τη συνείδηση της δυστυχίας του»², μέσα από την κατανάλωση της διασκέδασης.

Οι σύγχρονες κοινωνίες χαρακτηρίζονται, επίσης, και από την τάση του ατόμου να ασχολείται για σύντομο χρόνο με πολλές δραστηριότητες, χωρίς ιδιαίτερη αφοσίωση, ενώ απολαμβάνει άμεση ικανοποίηση και απρόσμενη ανακάλυψη νέων απολαύσεων, κάτι το οποίο συνιστά την έννοια της «περιστασιακήςσχόλης»³. Παράλληλα, παρατηρείται ότι σε πολλές περιπτώσεις τα αγαθά δεν καταναλώνονται μόνο λόγω της δυνατότητας άμεσης χρήσης τους, αλλά και επειδή συνδέονται κατά κάποιον τρόπο με μια προστιθέμενη αξία, η οποία αυξάνει και την οικονομική τους αξία. Αυτή η «προστιθέμενη αξία»⁴ στησχόλη μπορεί εύκολα να γίνει κατανοητή, εάν σκεφτεί κανείς ότι πολλά αγαθά προωθούνται με την υπόσχεση ότι η χρήση τους οδηγεί στησχόλη. Στην αξία, δηλαδή, του αγαθού προστίθεται η αξία της διασκέδασης, της ελευθερίας και της προσωπικής έκφρασης και έτσι αυτό δείχνει πιο ελκυστικό.

Αυτός ο τρόπος με τον οποίο το άτομο αντιλαμβάνεται και διαχειρίζεται τον ελεύθερο χρόνο του εντάσσεται μέσα στο γενικότερο πλαίσιο του μεταμοντερνισμού. Κατ' επέκταση, με τη λογική του μεταμοντερνισμού συμπλέει και η φιλοσοφία της παγκοσμιοποίησης της κουλτούρας. Ο μεταμοντερνισμός έχει προσφέρει τεράστια ποικιλία επιλογώνσχόλης, τα οποία είναι διαθέσιμα και προσβάσιμα για οποιονδήποτε έχει τηλεόραση ή ηλεκτρονικό υπολογιστή. Σύμφωνα με τον Lyotard⁵, τα αντικείμενα υφίστανται την απώλεια της πραγματικότητάς τους: γίνονται λιγότερο πραγματικά γιατί είναι τόσο προσωρινά. Τα αγαθά, δηλαδή, καταναλώνονται τόσο γρήγορα και οι άνθρωποι βρίσκονται σε μία διαρκή κατάσταση αναζήτησης νέων αγαθών για κατανάλωση είτε αυτά είναι πράγματα είτε εμπειρίες.

²Fromm (1955) όπως αναφέρεται στο Κορωναίου (1996: 168)

³Stebbins (1997) όπως αναφέρεται στο Harris (2011: 168)

⁴Harris (2011: 233)

⁵Lyotard (1979)

Με τη σειρά του ο Jameson⁶ θεωρεί ότι ο μεταμοντερνισμός είναι η κυρίαρχη πολιτισμική λογική στις κοινωνίες του ύστερου καπιταλισμού: τα πολιτισμικά αντικείμενα μετατρέπονται σε εμπορεύματα, ενώ στοιχεία από διαφορετικές πολιτισμικές παραδόσεις απογυμνώνονται από οποιοδήποτε βάθος και επανεντάσσονται σε συλλογές με χαλαρή συνάφεια. Στο πλαίσιο αυτό ο καταναλωτισμός και ο φετιχισμός του εμπορεύματος αναδεικνύονται ως νέες αξίες.

Ο προσανατολισμός, επομένως, προς νέες αξίες, όπως η διασκέδαση και ο καταναλωτισμός, αποκαλύπτει το πώς δημιουργήθηκε το πλαίσιο βιομηχανοποίησης που προσδιορίζει το πεδίο του πολιτισμού σήμερα. Η κουλτούρα εμφανίζεται ομογενοποιημένη, δηλαδή οι καταναλωτές έρχονται καθημερινά σε επαφή με τυποποιημένα μέρη και υπηρεσίες με αποτέλεσμα να υπάρχει η ανάγκη για διαφοροποίηση. Αυτό το σύγχρονο ομογενοποιημένο περιβάλλον περιγράφεται με τον όρο “McDonaldization”⁷, ο οποίος προέκυψε από την τυποποίηση των προϊόντων και της διαδικασίας του φαγητού στο χώρο της μαζικής εστίασης.

Το φαινόμενο αυτό περιγράφεται, επίσης, με δύο όρους που προέρχονται από τη βιβλιογραφία για την Ντίσνεϋ και σχετίζονται με την επίδραση της τελευταίας σε άλλες πτυχές της κουλτούρας. Ο πιο διαδεδομένος είναι ο όρος “Disneyfication”, που προκύπτει από το ρήμα “disneyfy” και σημαίνει ότι κάτι μεταμορφώνεται με στόχο να μοιάσει στα θεματικά πάρκα του Ντίσνεϋ. Η έννοια του Disneyfication χρησιμοποιείται για να χαρακτηρίσει μια κοινωνία και την κουλτούρα της, υποδηλώνοντας τη μεταμόρφωση σε κάτι επιφανειακό και απλοϊκό. Η νέα τυποποιημένη μορφή γίνεται εύκολα αναγνωρίσιμη, καθώς έχει σχέση με τα πολιτισμικά προϊόντα της Ντίσνεϋ.

Παράλληλα, συναντάται η έννοια “Disneyization”⁸ που δημιουργήθηκε κατ’ αντιστοιχία με το McDonaldization. Θεωρείται ότι έχει λιγότερο αρνητικό χαρακτήρα και δεν παραπέμπει τόσο στην επίδραση της Ντίσνεϋ όσο στην εξάπλωση των αρχών που προκύπτουν από τα θεματικά πάρκα. Το Disneyization αφορά στην κατανάλωση και περιγράφει την αύξηση της γοητείας των αγαθών και των υπηρεσιών ώστε να αυξηθεί η κατανάλωση. Ο στόχος είναι η ώθηση των καταναλωτών προς την περαιτέρω κατανάλωση μέσα στα διαρκώς αυξανόμενα ομογενοποιημένα περιβάλλοντα. Αυτό επιτυγχάνεται μέσω της συνολικής εμπειρίας που

⁶Jameson (1984)

⁷Ritzer (1993)

⁸Bryman (2004)

προσφέρεται στον καταναλωτή, ο οποίος νιώθει ότι είναι διαφορετικός. Η όλη εμπειρία συνδυάζεται με μέρη όπου ο καταναλωτής είναι πιθανό να εμπλακεί και με άλλους τύπους κατανάλωσης και συνήθως σχετίζεται με θεματικά περιβάλλοντα. Έτσι, δημιουργούνται περιβάλλοντα υβριδικής κατανάλωσης.

Ωστόσο, υπάρχουν μελετητές που δεν υιοθετούν κανέναν από τους δύο παραπάνω όρους, θεωρώντας ότι αυτοί «αγνοούν το ρόλο του καταναλωτή στο «σουπερμάρκετ» της κατανάλωσης, ο οποίος είναι αρκετά σημαντικός».⁹

Η κουλτούρα, λοιπόν, που χαρακτηρίζει τις μεταμοντέρνες κοινωνίες, είναι έντονα τυποποιημένη σε διάφορες πτυχές της, με αποτέλεσμα να εξοβελίζεται η έννοια του τοπικού. Αναδύεται, έτσι, η ανάγκη για διαφοροποίηση, στοιχείο που πρέπει να λαμβάνεται υπόψη κατά το σχεδιασμό δράσεων στο πεδίο του πολιτισμού, προκειμένου να περιοριστεί ο κίνδυνος αλλοτρίωσης του πολιτιστικού περιβάλλοντος που ελλοχεύει από τη βιομηχανοποίηση της κουλτούρας.

⁹ Wing Yee Choi (2006, 50)

1.2 Κυριαρχία του μαζικού τουρισμού

Η αύξηση του ελεύθερου χρόνου που παγιώνεται στις δεκαετίες του 1960 και του 1970 ως απόρροια της εμπέδωσης του κοινωνικού κράτους αποτελεί σημαντικό παράγοντα για την αλματώδη άνοδο του τουρισμού. Πιο συγκεκριμένα, μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η ευημερία που γνωρίζουν τα αναπτυγμένα κράτη σε συνδυασμό με την τελειοποίηση των μέσων μεταφοράς και την τεχνολογική ανάπτυξη, δίνουν νέα ώθηση στον τουρισμό. Νέα κοινωνικά και καταναλωτικά πρότυπα εμφανίζονται, τα οποία περιλαμβάνουν την αγορά ή την κατανάλωση αγαθών που αποδεικνύουν την κοινωνική ανέλιξη του ατόμου. Στο πλαίσιο αυτό, το ταξίδι αποτελεί μέσο κοινωνικής προβολής. Σταδιακά, όμως, το ταξίδι γίνεται μια «σύνθετη αγορά πολλών, εξειδικευμένων και διαφορετικών προϊόντων»¹⁰ ανάλογα με τα διαφορετικά κίνητρα του σύγχρονου καταναλωτικού κοινού.

Ο τουρισμός, λοιπόν, συνιστά ένα παγκόσμιο κοινωνικο-οικονομικό φαινόμενο, η εξάπλωση του οποίου απορρέει από πολλούς παράγοντες. Στην Ελλάδα η έννοια του τουριστικού ταξιδιού εντοπίζεται ήδη από την αρχαιότητα με τις περιηγήσεις ταξιδιωτών που ήθελαν να δουν από κοντά τις ελληνικές πόλεις και να γνωρίσουν τον ελληνικό πολιτισμό. Σήμερα, ο ελληνικός τουρισμός χαρακτηρίζεται από έντονα μαζική διάσταση, η οποία διαμορφώθηκε με γρήγορους ρυθμούς κατά τη δεκαετία του 1950. Για μια χώρα σαν την Ελλάδα με παραδοσιακό μοχλό ανάπτυξης τον πρωτογενή τομέα, ο τουρισμός πρόβαλε ως λύση στα μεταπολεμικά οικονομικά αδιέξοδα, αφού θα έφερνε ξένο συνάλλαγμα στη χώρα¹¹. Παράλληλα, η υποτίμηση της δραχμής τον Απρίλιο του 1953 κατέστησε τη χώρα έναν από τους φτηνότερους τουριστικούς προορισμούς για τους διεθνείς τουρίστες.¹²

Πιο συγκεκριμένα, ο μαζικός τουρισμός έχει έναν συλλογικό χαρακτήρα, καθώς το άτομο «εντάσσεται, ταυτιζόμενο ή μη ταυτιζόμενο, σε ομάδες περισσότερο ή λιγότερο ομοειδών τουριστικών αναγκών ή επιθυμιών και συμμορφώνεται προς ορισμένα σχήματα συμπεριφοράς»¹³. Στην πρώτη δυναμική περίοδο ανάπτυξης του ελληνικού τουρισμού (1960-1980) τα κίνητρα των ταξιδιών συνοψίζονται στην αναψυχή και την ξεκούραση, κάτι το

¹⁰Κοκκώσης, Τσάρτας και Γκρίμπα (2011: 73)

¹¹Παυλογεωργάτος και Κωνσταντογλου (2005: 69)

¹²Ηγουμενάκης (2000: 201)

¹³Ηγουμενάκης, Κραβαρίτης και Λύτρας (1999: 106)

οποίο οδηγεί στην εκτεταμένη τυποποίηση των υπηρεσιών που προσφέρονται, έτσι «ώστε να ανταποκριθούν στις ανάγκες αυτού του σχετικά εύκολου πελάτη»¹⁴.

Κατά τη διάρκεια αυτών των δεκαετιών, το μοντέλο στο οποίο βασίζεται το τουριστικό προϊόν είναι το μοντέλο των 3S «ήλιος, θάλασσα, αμμουδιά»¹⁵ με αποτέλεσμα τα ελληνικά νησιά να αποτελούν πόλο έλξης για τους μαζικά μετακινούμενους τουρίστες που ενδιαφέρονται αποκλειστικά για φτηνά τουριστικά πακέτα και προορισμούς με χαμηλό κόστος ζωής. Η δεύτερη πηγή τουριστικών πόρων είναι οι αρχαιότητες που συνιστούν σημαντικό θέλγητρο¹⁶ για τους διεθνείς τουρίστες και άξονα για το σχεδιασμό της τουριστικής πολιτικής. Η προβολή της τουριστικής εικόνας της Ελλάδας, δηλαδή, αποσκοπεί κατά κύριο λόγο στο οικονομικό όφελος και δεν εκτιμώνται τυχόν αρνητικές συνέπειες από τη μαζική εισροή τουριστών.

Ειδικότερα, αξίζει να σημειωθεί ότι ο μαζικός τουρισμός εμφανίζει σε πολλές περιπτώσεις έντονο κερδοσκοπικό χαρακτήρα, ενώ συχνά εμφανίζονται παραοικονομικές επιπτώσεις¹⁷. Ένα ακόμη σημαντικό πρόβλημα που προκύπτει από τις αυξημένες αφίξεις διεθνών τουριστών είναι η φθορά του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος, για παράδειγμα, η μόλυνση των υδάτων, η διατάραξη της οικολογικής ισορροπίας, η ακατάλληλη διάθεση των αποβλήτων, καταστροφές σε ιστορικούς και αρχαιολογικούς χώρους. Στο πλαίσιο αυτό, οι δραστηριότητες και τα προϊόντα του τοπικού πολιτισμού μετατρέπονται σε τουριστικά προϊόντα με στόχο την εξυπηρέτηση του τουρίστα-καταναλωτή¹⁸.

Ωστόσο, η έκρηξη του τουριστικού φαινομένου στον ελληνικό χώρο με τις συνακόλουθες θετικές και αρνητικές επιπτώσεις οδηγείται σε στασιμότητα από τα τέλη της δεκαετίας του 1980, καθώς τα χρόνια οικονομικά προβλήματα της χώρας οδηγούν σε αύξηση των τιμών και η Ελλάδα παύει να αποτελεί έναν τόσο φτηνό προορισμό¹⁹. Σε συνδυασμό με την έλλειψη σχεδιασμού μιας μακροχρόνιας τουριστικής πολιτικής, ο τουρισμός δείχνει να έχει ανάγκη από μια νέα στρατηγική που θα τον καταστήσει σταθερό πυλώνα ανάπτυξης για μια χώρα με χρόνια πιεστικά προβλήματα στην οικονομία της. Κατά τη δεκαετία του 1990, τα κοινοτικά

¹⁴Κοκκώσης, Τσάρτας και Γκρίμπα (2011: 760)

¹⁵Βενετσανοπούλου (2006: 139)

¹⁶Ηγουμενάκης (2000: 205)

¹⁷Βενετσανοπούλου (2006: 74)

¹⁸Κοκκώσης και Τσάρτας (2001: 33)

¹⁹Ηγουμενάκης (2000: 207)

πλαίσια στήριξης προσφέρουν αυτήν τη νέα ώθηση, ενώ δίνονται κίνητρα στην ιδιωτική πρωτοβουλία για επενδύσεις στο χώρο²⁰. Παράλληλα, παράγονται νέα προϊόντα, υποδομές και υπηρεσίες για να καλύψουν τα διαφορετικά κίνητρα των τουριστών που όλο και περισσότερο ενδιαφέρονται να συνδυάσουν διάφορες ανάγκες στο ταξίδι τους, κάτι το οποίο οδηγεί στη διάδοση νέων μορφών τουρισμού. Από την άλλη μεριά, ο εποχιακός χαρακτήρας του μαζικού τουρισμού και η άμεση εξάρτησή του από τους μεσάζοντες του διεθνούς χώρου οδηγούν και τους παράγοντες της τουριστικής προσφοράς να στραφούν προς νέες δυναμικές μορφές τουρισμού²¹.

Στη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας (2005-2015) φαίνεται να καθίσταται προβληματική η σχέση αξίας-τιμής του μαζικού ελληνικού τουριστικού προϊόντος έναντι των ανταγωνιστών του. Το γεγονός αυτό αποτελεί τροχοπέδη για την τουριστική ανάπτυξη, τη στιγμή που η ελληνική οικονομία βρίσκεται σε μακροχρόνια ύφεση και ο τουρισμός θα μπορούσε να είναι σταθερή πηγή εσόδων. Βασική προϋπόθεση για αυτό, βέβαια, είναι η ύπαρξη ενός οργανωμένου σχεδιασμού που θα επιτρέπει την αξιοποίηση του μαζικού τουρισμού προς όφελος της οικονομίας, ενώ, παράλληλα, θα λαμβάνονται μέτρα για την αποφυγή των αρνητικών επιπτώσεών του.

Ο εκδημοκρατισμός²², λοιπόν, του τουρισμού μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, που τον καθιστά δικαίωμα των πολλών, υπηρετεί την ανάγκη του ελληνικού κράτους για οικονομική ανάπτυξη, με συνέπεια οι τουριστικές υπηρεσίες να τυποποιούνται, ενώ η συνολική ταξιδιωτική εμπειρία εμπορευματοποιείται και, κατ' επέκταση, υποβαθμίζεται. Η συνακόλουθη στασιμότητα της δεκαετίας του 1990 ωθεί προσφορά και ζήτηση προς αναζήτηση νέων μορφών τουρισμού. Σήμερα η Ελλάδα εξακολουθεί να στηρίζεται στο μαζικό τουρισμό αλλά οι νέες αυτές μορφές κερδίζουν έδαφος όλο και περισσότερο. Για το 2015 οι ταξιδιωτικές εισπράξεις²³ παρουσιάζουν αύξηση κατά 6%, αγγίζοντας τα 14,2 δισ. ευρώ. Εντούτοις, γίνεται προφανές ότι είναι απαραίτητος ο προσεκτικός σχεδιασμός της τουριστικής πολιτικής προκειμένου να καταστούν μακροπρόθεσμα τα οφέλη από τον τουρισμό.

²⁰Βενετσανοπούλου (2006: 39)

²¹Ηγουμενάκης, Κραβαρίτης και Λύτρας (1999: 56)

²²Lickorish and Jenkins (2004: 12)

²³Εκθεση της Τράπεζας της Ελλάδος, διαθέσιμη online στο:

<http://www.bankofgreece.gr/BogEkdoseis/ekthdkt2015.pdf>

1.3 Συνέργεια πολιτισμού και τουρισμού

Ο μαζικός τουρισμός δείχνει να αποτελεί την κυρίαρχη μορφή τουρισμού στην Ελλάδα. Ωστόσο, η ύπαρξη σήμερα ενός «πολυ-κινητρικού»²⁴ τουρίστα-καταναλωτή, που αναζητεί στη διάρκεια του ταξιδιού του να συνδυάσει τη διασκέδαση με εναλλακτικές μορφές τουρισμού, δημιουργεί την πεποίθηση ότι οι νέες μορφές αυτές τουρισμού θα μπορούσαν ίσως να αποτελέσουν μια «απάντηση» απέναντι στις αρνητικές επιπτώσεις του μαζικού τουρισμού. Δεδομένου ότι η Ελλάδα διαθέτει ποικιλία πολιτιστικών και φυσικών πόρων, διαφαίνεται ότι οι εναλλακτικές μορφές μπορούν να στηρίξουν τον τουρισμό, εφόσον αξιοποιούνται στο πλαίσιο μιας οργανωμένης τουριστικής πολιτικής.

Πιο συγκεκριμένα, οι εναλλακτικές μορφές τουρισμού «αποτελούνται από νέα και πολυσύνθετα τουριστικά προϊόντα, που χαρακτηρίζονται από δυναμική ζήτηση και ανταποκρίνονται σε ειδικά κίνητρα»²⁵, τα οποία μπορεί να συνδέονται με τη φύση, την περιπέτεια, τον αθλητισμό ή την πολιτισμική κληρονομιά. Οι βασικές μορφές²⁶ εναλλακτικού τουρισμού είναι οι εξής: πολιτισμικός τουρισμός, οικοτουρισμός, αγροτουρισμός, αθλητικός τουρισμός, τουρισμός περιπέτειας, εκπαιδευτικός τουρισμός, συνεδριακός τουρισμός, τουρισμός θεραπείας. Ωστόσο, η καταγραφή αυτή δεν είναι αυστηρή. Σε γενικές γραμμές, για να αντιληφθεί κανείς εάν μια δραστηριότητα εντάσσεται στον εναλλακτικό τουρισμό ή όχι, μπορεί να εξετάσει εάν αυτή συνδέεται «με κοινωνικές και περιβαλλοντικές αξίες»²⁷.

Οι μορφές αυτές επιτρέπουν μεγαλύτερη αυτονομία στον καταναλωτή ως προς τον τρόπο οργάνωσης του ταξιδιού του και η βάση για την ανάπτυξή τους είναι «ο σεβασμός της τοπικής, κοινωνικής και περιβαλλοντικής δομής, τόσο στην προσφορά όσο και στη ζήτηση»²⁸. Θα λέγαμε ότι καλλιεργούν μια νέα τουριστική κουλτούρα, αφού εστιάζουν στις αξίες του τόπου υποδοχής και μέσα από την ανάδειξη της σπουδαιότητάς τους, ενθαρρύνουν το σεβασμό. Παράλληλα, συνεισφέρουν στην τοπική οικονομία²⁹, αφού τα οικονομικά οφέλη

²⁴Κοκκώσης, Τσάρτας και Γκρίμπα (2011: 76)

²⁵Υπουργείο Περιβάλλοντος και Ενέργειας, Πλαίσιο Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης, Άρθρο 06: Ειδικές-Εναλλακτικές Μορφές Τουρισμού, διαθέσιμο online στο <http://www.opengov.gr/minenv/?p=5145>

²⁶Παυλογεωργάτος και Κωνσταντόγλου (2005: 63)

²⁷Βενετσανοπούλου (2006: 63)

²⁸Κοκκώσης και Τσάρτας (2001: 82)

²⁹Βενετσανοπούλου (2006: 65)

κατευθύνονται κυρίως προς τους μόνιμους κατοίκους της περιοχής, ενώ δίνονται κίνητρα για την ανάπτυξη τοπικών τουριστικών επιχειρήσεων.

Κατ' επέκταση, οι εναλλακτικές μορφές δημιουργούν ποικιλία νέων προϊόντων, εξαλείφοντας ή περιορίζοντας τις αρνητικές επιπτώσεις του μαζικού τουρισμού. Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, το ενδιαφέρον εστιάζεται στη μορφή του πολιτισμικού τουρισμού, ο οποίος εξετάζεται εδώ ως μια συνέργεια πολιτισμού και τουρισμού με πολλαπλά οφέλη και για τα δύο πεδία.

Καταρχάς, είναι απαραίτητη η οριοθέτηση της έννοιας «πολιτιστικός τουρισμός» και των δραστηριοτήτων που περιλαμβάνει. Αξίζει να σημειωθεί ότι έχει δοθεί πληθώρα ορισμών χωρίς όμως να υπάρχει ένας γενικά αποδεκτός. Η απλούστερη περιγραφή που χρησιμοποιείται σήμερα για τον όρο είναι της Οργάνωσης για την Εκπαίδευση στον Τουρισμό και την Αναψυχή ATLAS, που ορίζει τον πολιτιστικό τουρισμό ως

«όλες τις μετακινήσεις ανθρώπων μακριά από τον συνήθη τόπο διαμονής τους σε συγκεκριμένα πολιτιστικά αξιοθέατα, όπως είναι οι χώροι της πολιτιστικής κληρονομιάς, καλλιτεχνικές και πολιτιστικές εκδηλώσεις, τέχνες και θέατρο»³⁰.

Θα λέγαμε ότι οι δραστηριότητες του πολιτιστικού τουρισμού αντλούν από μία ευρεία γκάμα πολιτιστικών πόρων³¹ που ενδεικτικά συνοψίζονται στους εξής:

- φεστιβάλ και άλλα δρώμενα,
- θεάματα πολιτιστικής κληρονομιάς,
- σύγχρονος λαϊκός πολιτισμός,
- θρησκευτικές θέσεις,
- θέσεις που σχετίζονται με ιστορικά γεγονότα και διάσημους ανθρώπους, παραδοσιακή κουζίνα και ποτά,
- γλώσσα,
- αρχιτεκτονικά στυλ,
- τέχνες,
- παραδοσιακές επιδεξιότητες,

³⁰Richards (1996), διαθέσιμο online στο https://www.academia.edu/1869136/What_is_Cultural_Tourism

³¹Παυλογεωργάτος και Κωνσταντογλου (2005: 64)

- αθλητικές και ελεύθερου χρόνου δραστηριότητες,
- βιομηχανία και εμπόριο,
- διακοπές ειδικού ενδιαφέροντος.

Ως προς το κοινό, οι τουρίστες που συμμετέχουν στον πολιτιστικό τουρισμό διακρίνονται σε δύο βασικές ομάδες³²: στους **τουρίστες με ευρύτερο πολιτιστικό ενδιαφέρον**, που θέλουν να γνωρίσουν τον πολιτισμό του τόπου που επισκέπτονται κάθε φορά για να αποκτήσουν μια συνολική εικόνα για τον πολιτισμό ενός άλλου λαού και στους **τουρίστες με εξειδικευμένο πολιτιστικό ενδιαφέρον**, που ενδιαφέρονται δηλαδή για συγκεκριμένους πολιτιστικούς πόρους σε μία περιοχή. Συνήθως, αυτή η μορφή τουρισμού επιλέγεται από άτομα με υψηλό μορφωτικό επίπεδο. Οι πολιτιστικοί τουρίστες θεωρούν τους εαυτούς τους «υψηλού μορφωτικού επιπέδου, πολυταξιδεμένους και γενικά μια μορφή αναβαθμισμένου τουρίστα»³³.

Η σταδιακή, λοιπόν, εξειδίκευση των τουριστικών κινήτρων αποτελεί τον παράγοντα που καθορίζει την προσφορά και τη ζήτηση στον τουρισμό και οδηγεί στην περαιτέρω ανάπτυξη της μορφής του πολιτιστικού τουρισμού, ο οποίος αξιοποιεί τους υπάρχοντες πολιτιστικούς πόρους ενός τόπου προσδίδοντάς τους τουριστικά χαρακτηριστικά. Δεδομένου και του κοινού στο οποίο απευθύνεται κυρίως μέχρι τώρα, γίνεται αντιληπτό ότι προκύπτουν σημαντικά οφέλη τόσο για τον πολιτισμό όσο και για την τοπική κοινωνία, με την προϋπόθεση βέβαια ότι οι σχετικές δραστηριότητες σχεδιάζονται βάσει ενός στρατηγικού πλάνου που έχει συνεκτιμήσει θετικές και αρνητικές επιδράσεις.

Κατά την άποψή μου, το μεγαλύτερο όφελος είναι η ανάδειξη της σπουδαιότητας ενός χώρου, που προκύπτει ως αποτέλεσμα της μετατροπής ενός πολιτιστικού πόρου σε τουριστικό. Ο πόρος αυτός γίνεται σημείο ενδιαφέροντος για τους τουρίστες, αποκτά αναγνωρισιμότητα και με τον τρόπο αυτό ενισχύεται περαιτέρω και το αίσθημα αγάπης των ντόπιων για τον τόπο τους. Αυτή η ευαισθητοποίηση των πολιτών συνιστά σημαντικό παράγοντα για την προστασία και τη διατήρηση της πολιτισμικής κληρονομιάς, καθώς μπορεί να αποτελέσει το κίνητρο για την ανάληψη σχετικών πρωτοβουλιών, κρατικών ή ιδιωτικών. Στο σημείο αυτό, πρέπει να σημειωθεί ότι η ανάδειξη της σπουδαιότητας ενός πόρου είναι

³²Κοκκώσης, Τσάρτας και Γκρίμπα (2011: 205)

³³Holcomb (1999) όπως αναφέρεται στο Παυλογεωργάτος και Κωνσταντογλου (2005: 62)

αποτέλεσμα μιας διαδικασίας ερμηνείας³⁴ της πολιτισμικής κληρονομιάς που θα πρέπει να γίνεται με τρόπο εύληπτο και κατανοητό, με στόχο τη σωστή ενημέρωση του επισκέπτη.

Στο πλαίσιο αυτό, λοιπόν, οι αρμόδιοι φορείς λαμβάνουν μέτρα για τη συντήρηση, την αναστήλωση, την αποκατάσταση ή ακόμα και την ανακατασκευή μνημείων και χώρων, για την οργάνωση του χώρου ή την επανάχρηση κτιρίων. Από τη στιγμή, δηλαδή, που οι επισκέπτες «εκδηλώνουν εμπράκτως το πολιτιστικό ενδιαφέρον τους»³⁵, δημιουργούνται τα κίνητρα για την περαιτέρω αξιοποίηση μνημείων και χώρων πολιτισμού και εντείνεται το κρατικό ενδιαφέρον για τα σημεία αυτά.

Παράλληλα, διαπιστώνει κανείς ότι σε πολλούς ορισμούς για τον «πολιτισμικό τουρισμό», γίνονται αναφορές στη «νοσταλγία του παρελθόντος». Χαρακτηριστικά, οι Ashworth and Goodall ορίζουν τον πολιτιστικό τουρισμό ως:

«...μια ιδέα που προέρχεται από τη σύνθεση πολλών και διαφορετικών συναισθημάτων, συμπεριλαμβανομένου της νοσταλγίας, του ρομαντισμού, της αισθητικής ευχαρίστησης και της αίσθησης της καταγωγής στο χρόνο και στο χώρο».³⁶

Με παρόμοιο τρόπο, την ίδια εποχή οι Zepper and Hall δίνουν τον εξής ορισμό:

«...ειδική μορφή τουρισμού βασισμένη στη νοσταλγία του παρελθόντος και στην επιθυμία της απόκτησης εμπειρίας πολλαπλών πολιτισμικών τοπίων».³⁷

Τα πολιτιστικά επιτεύγματα «ανακαλούν διαχρονικές αξίες»³⁸ στο μυαλό του επισκέπτη, φέρνοντας έτσι σε επαφή τους τουρίστες με αξίες που ήκμασαν κατά το παρελθόν. Θα λέγαμε ότι ο πολιτισμικός τουρισμός συνδέεται ακόμα πιο έντονα με το αίσθημα της νοσταλγίας και του ρομαντισμού σε σχέση με άλλες μορφές τουρισμού, λόγω της στενής του σχέσης με την έννοια του χρόνου και του χώρου. Τα πολιτιστικά έργα είναι εγγεγραμμένα μέσα σε ένα χωροχρονικό πλαίσιο, με αποτέλεσμα ο τουρίστας να βιώνει πιο έντονα το αίσθημα της

³⁴ICOMOS, Χάρτα πολιτισμικού τουρισμού, διαθέσιμο online στο http://www.icomos.org/charters/tourism_greek.pdf

³⁵Ηγουμενάκης, Κραβαρίτης και Λύτρας (1999: 296)

³⁶Ashworth, Goodall and Hall όπως αναφέρεται στο Παυλογεωργάτος και Κωνσταντόγλου (2005: 65)

³⁷Zepper and Hall όπως αναφέρεται στο Παυλογεωργάτος και Κωνσταντόγλου (2005: 65)

³⁸Βενετσανοπούλου (2006: 73)

νοσταλγίας για παλαιότερες μορφές ζωής. Σε γενικές γραμμές, πάντως, η νοσταλγία και ο ρομαντισμός θεωρούνται «κινήτρια δύναμη»³⁹ για το τουριστικό ταξίδι.

Ένα άλλο σημαντικό σημείο είναι ότι οι πολιτισμικοί πόροι αποτελούν ουσιαστικό στοιχείο επικοινωνίας ανάμεσα σε λαούς και πολιτισμούς. Μέσω του τουρισμού ο εγχώριος πληθυσμός εκτίθεται σε άλλες κουλτούρες με μία «μη αναστρέψιμη διαδικασία»⁴⁰. Με την ύπαρξη, όμως, σωστού τουριστικού σχεδιασμού επιτυγχάνεται η ενίσχυση των δεσμών μεταξύ των χωρών. Ο πολιτισμικός τουρισμός ευνοεί την «αμοιβαία ανταλλαγή πολιτιστικών αξιών»⁴¹, γεγονός που βοηθά στην καλλιέργεια ειρηνικών σχέσεων και στη δημιουργία ενός πλαισίου διαλόγου μεταξύ λαών και κρατών. Δεδομένων μάλιστα των σημαντικών κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών θεμάτων που προβληματίζουν σε μεγάλο βαθμό σήμερα τις διακρατικές σχέσεις και σε πολλές περιπτώσεις οδηγούν στην όξυνση αισθημάτων αντιπάθειας, ξενοφοβίας ή ρατσισμού, ο πολιτισμικός τουρισμός μπορεί να αποτελέσει ενωτικό μοχλό σε υπερεθνικό επίπεδο.

Έπειτα, όσον αφορά στις οικονομικές επιπτώσεις, θα λέγαμε ότι ο πολιτισμικός τουρισμός στηρίζει σημαντικά την τοπική οικονομία, δεδομένου ότι συνδέεται περισσότερο με νέους προορισμούς σε λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές. Αποκεντρώνει δηλαδή την τουριστική δραστηριότητα από τους προορισμούς του μαζικού τουρισμού, δίνοντας έτσι τη δυνατότητα σε νέες περιοχές να αναπτυχθούν. Πιο συγκεκριμένα, ο πολιτιστικός τουρισμός συμβάλλει στην περιφερειακή ανάπτυξη, καθώς δημιουργούνται νέες θέσεις εργασίας, μεταξύ των οποίων και για εξειδικευμένο προσωπικό. Ενισχύονται, επίσης, το εμπόριο και οι επιχειρηματικές δραστηριότητες στην περιοχή, με στόχο την παροχή υπηρεσιών προς τους τουρίστες, γεγονός που συντελεί στην εισροή εισοδημάτων στην τοπική οικονομία. Παράλληλα, ο πολιτισμικός τουρισμός προσελκύει επενδύσεις και παρέχει κίνητρα για τον εκσυγχρονισμό των υποδομών και του δικτύου μεταφορών, κάτι το οποίο «αμβλύνει τις ανισότητες»⁴² στην περιφέρεια. Λειτουργεί, λοιπόν, ως μοχλός ανάπτυξης -όπως όλες οι μορφές τουρισμού άλλωστε- αλλά τα οφέλη του διοχετεύονται κυρίως σε τοπικό επίπεδο.

³⁹Ivanovic (2008: 324-325), διαθέσιμο online στο [Cultural Tourism](#)

⁴⁰Lickorish and Jenkins (2004: 126)

⁴¹Βενετσανοπούλου (2006: 73)

⁴²Παυλογεωργάτος και Κωνστάντογλου (2005: 59)

Στη συνέχεια, αξίζει να αναφερθεί ότι τα οφέλη επεκτείνονται και στο επίπεδο της προστασίας των φυσικών και περιβαλλοντικών πόρων, δεδομένου ότι αυτοί σε μεγάλο βαθμό αποτελούν μέρος των τουριστικών πόρων που αξιοποιεί ο πολιτιστικός τουρισμός. Ο φυσικός πλούτος μιας περιοχής επηρεάζει σημαντικά τα κίνητρα της ζήτησης των τουριστών στο σύγχρονο κόσμο⁴³. Έτσι, καθώς ο πολιτισμικός τουρισμός είναι στενά συνδεδεμένος με τη διάσταση του χώρου, το φυσικό τοπίο ενσωματώνεται στο τελικό τουριστικό προϊόν ή τουλάχιστον το πλαισιώνει. Θα λέγαμε ότι υπάρχει αμφίδρομη σχέση: οι φυσικοί και περιβαλλοντικοί πόροι δημιουργούν προστιθέμενη αξία στους πολιτισμικούς πόρους που προσφέρονται στους τουρίστες-καταναλωτές και το αντίστροφο. Κατ' επέκταση, η φυσική και η πολιτισμική κληρονομιά προστατεύονται με τον ίδιο μηχανισμό: μετατρέποντας τους πόρους αυτούς σε τουριστικούς, αναδεικνύεται η σημασία τους και κινητοποιούνται κρατικοί ή ιδιωτικοί φορείς για τη λήψη μέτρων για την προστασία τους. Ο τουρισμός, δηλαδή, «μπορεί να δικαιολογήσει την παροχή και να αποτελέσει πηγή κονδυλίων»⁴⁴ για τη διατήρηση του περιβάλλοντος. Σε αντίθετη περίπτωση, οι πόροι αυτοί συχνά υποβαθμίζονται ή καταστρέφονται. Επιπροσθέτως, όπως έχει ήδη αναφερθεί, ο πολιτισμικός τουρισμός έχει έντονο επιμορφωτικό χαρακτήρα και «προσπαθεί ενεργά να ενθαρρύνει το σεβασμό προς την πολιτισμική πραγματικότητα»⁴⁵, συμβάλλοντας έτσι στη διαμόρφωση μίας νέας κουλτούρας που συμπλέει με τις αρχές της αειφορίας και της βιώσιμης ανάπτυξης.

Από την άλλη μεριά, η συνέργεια πολιτισμού-τουρισμού ενέχει κάποιους κινδύνους, όταν δεν βασίζεται σε έναν ολοκληρωμένο και σωστό σχεδιασμό. Η ανάπτυξη του πολιτισμικού τουρισμού σε μία περιοχή μπορεί να ανοίξει το δρόμο για τη σταδιακή κυριαρχία του μαζικού τουρισμού με τις συνακόλουθες αρνητικές επιπτώσεις⁴⁶. Η προσέλκυση όλο και περισσότερων τουριστών μπορεί να οδηγήσει στη διατάραξη του φυσικού οικοσυστήματος, στη φθορά των πολιτιστικών πόρων, στην εκμετάλλευση των τουριστών ή του ντόπιου πληθυσμού με στόχο τη δημιουργία επιπρόσθετης οικονομικής αξίας. Για παράδειγμα, η δημιουργία νέων υποδομών για την κάλυψη των αναγκών του πολιτιστικού τουρίστα (π.χ. ξενοδοχεία, εστιατόρια, δρόμοι κ.ά.) μπορεί να αλλοιώσει την πολεοδομική εικόνα ή την πολιτισμική φυσιογνωμία μιας περιοχής. Άλλα προβλήματα που προκύπτουν από την

⁴³Κοκκώσης και Τσάρτας (2001: 74)

⁴⁴Lickorish and Jenkins (2004: 140)

⁴⁵Βενετσανοπούλου (2006: 65)

⁴⁶Κοκκώσης και Τσάρτας (2001: 165-166)

υπερσυγκέντρωση επισκεπτών είναι η περιβαλλοντική ρύπανση, η ηχορρύπανση, η κυκλοφοριακή συμφόρηση, η αυξημένη παραγωγή απορριμμάτων. Τέλος, η ανεξέλεγκτη χρήση των πολιτιστικών πόρων στο πλαίσιο του τουρισμού μπορεί να συντελέσει στην εμπορευματοποίηση⁴⁷ του πολιτισμού. Η σύγκρουση οικονομικών και πολιτιστικών συμφερόντων οδηγεί στη «θυσία του πολιτισμού για λόγους προώθησης του τουρισμού»⁴⁸. Έτσι, η κουλτούρα μετατρέπεται σε προϊόν και τα πολιτισμικά αγαθά χάνουν την πολιτιστική τους αξία, καθώς αποσυνδέονται από το πλαίσιο της αρχικής τους νοηματοδότησης.

Με βάση τα παραπάνω, διαφαίνεται, λοιπόν, ότι ο πολιτισμικός τουρισμός αποτελεί δυναμική μορφή τουρισμού με πολλαπλά δυνητικά οφέλη σε κοινωνικό, οικονομικό και πολιτισμικό επίπεδο. Ωστόσο, απαιτείται στρατηγικός τουριστικός σχεδιασμός των δράσεων για την αξιοποίηση των φυσικών και πολιτιστικών πόρων ενός τόπου, με σεβασμό στο φυσικό και στο ανθρωπογενές περιβάλλον. Βασική προϋπόθεση, ωστόσο, είναι η «αναλυτική καταγραφή και αξιολόγηση του «επισκέψιμου» πολιτισμικού αποθέματος»⁴⁹ για να μπορέσει να εφαρμοστεί η οποιαδήποτε τουριστική στρατηγική.

⁴⁷Richards (1996: 53), διαθέσιμο online στο http://www.tram-research.com/cultural_tourism_in_europe.PDF

⁴⁸Lickorish and Jenkins (2004: 126)

⁴⁹Παυλογεωργάτος και Κωνσταντόγλου (2005: 73)

1.4 Προς μια βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη

Σύμφωνα με τη δεύτερη αρχή της *Διεθνούς Χάρτας για τον Πολιτισμικό Τουρισμό*, η σχέση μεταξύ πολιτιστικών τόπων και τουρισμού «θα πρέπει να εξασφαλίζει τη βιωσιμότητά τους για τις παρούσες και τις μέλλουσες γενιές»⁵⁰. Δεδομένων των αρνητικών συνεπειών του μαζικού τουρισμού στο περιβάλλον, αναδεικνύεται επιτακτικά η ανάγκη υιοθέτησης βιώσιμων λύσεων στον τουρισμό. Ο πολιτισμικός τουρισμός, όπως και οι υπόλοιπες μορφές εναλλακτικού τουρισμού, παρουσιάζεται ως μια πιο βιώσιμη μορφή⁵¹ που θα πρέπει να ενσωματωθεί στον τουριστικό σχεδιασμό σε εθνικό και τοπικό επίπεδο.

Πιο συγκεκριμένα, ο βιώσιμος σχεδιασμός ανάπτυξης επιδιώκει την «ισορροπία μεταξύ της οικονομικής αποτελεσματικότητας, της κοινωνικής δικαιοσύνης και της προστασίας του περιβάλλοντος»⁵² μέσα από τη θέσπιση ορίων στην υλοποίηση αναπτυξιακών δραστηριοτήτων. Με βάση την αρχή της αειφορίας, οι ανθρώπινες δραστηριότητες σχεδιάζονται με τέτοιο τρόπο «ώστε να μην καταστρέφουν την ποικιλία, την πολυπλοκότητα και τη λειτουργία των οικολογικών συστημάτων που στηρίζουν τη ζωή»⁵³. Στο πλαίσιο αυτό, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή περιγράφει με σαφήνεια τις βασικές προκλήσεις⁵⁴ που καλείται να αντιμετωπίσει για την επίτευξη της βιωσιμότητας στον τουρισμό, οι οποίες συνοψίζονται στις εξής:

- διατήρηση φυσικών και πολιτιστικών πόρων,
- περιορισμός των αρνητικών επιπτώσεων στους τουριστικούς προορισμούς, προώθηση του υγιούς τρόπου ζωής της τοπικής κοινότητας,
- μείωση της εποχικότητας της ζήτησης,
- περιορισμός των περιβαλλοντικών επιπτώσεων που προκύπτουν από τις μεταφορές που σχετίζονται με τον τουρισμό,
- διεύρυνση της πρόσβασης στον τουρισμό σε όλους,
- βελτίωση της ποιότητας των σχετικών θέσεων εργασίας.

⁵⁰ ICOMOS, Χάρτα πολιτισμικού τουρισμού, διαθέσιμη online στο http://www.icomos.org/charters/tourism_greek.pdf

⁵¹ Παυλογεωργάτος και Κωνσταντογλου (2005: 71)

⁵² Κοκκώσης, Τσάρτας και Γκρίμπα (2011: 51)

⁵³ Costanza, Daly and Bartholomew (1991) όπως αναφέρεται στο Κοκκώσης και Τσάρτας (2001: 138)

⁵⁴ http://ec.europa.eu/growth/sectors/tourism/offer/sustainable/index_en.htm

Αναγνωρίζοντας τη μεγάλη σημασία της αειφορίας στον τουρισμό, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή αναλαμβάνει ποικίλες πρωτοβουλίες⁵⁵ προς αυτήν την κατεύθυνση.

Για την Ελλάδα η βιωσιμότητα αποτελεί επιτακτική ανάγκη, αφού η χώρα διαθέτει πληθώρα φυσικών και πολιτιστικών πόρων τους οποίους προβάλλει ως τουριστικά προϊόντα. Ο περιβαλλοντικός σχεδιασμός πριν από την έναρξη της τουριστικής ανάπτυξης είναι απαραίτητος για τη διατήρηση των πόρων αυτών. Σύμφωνα με τον Hawken⁵⁶, το περιβάλλον θα πρέπει να παρέχει την ίδια ικανοποίηση και στις επόμενες γενιές και σε περίπτωση που οι ανθρώπινες δραστηριότητες το βλάπτουν, θα πρέπει να προχωρήσουμε σε διορθωτικές ενέργειες.

Επίσης, μια βιώσιμη στρατηγική πρέπει να σχεδιάζεται με βάση τους διαθέσιμους πόρους της συγκεκριμένης περιοχής. Συνήθως, οι εναλλακτικές μορφές τουρισμού περιλαμβάνουν ένα «πλέγμα δραστηριοτήτων σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο»⁵⁷ και, επομένως, οι σχετικές υποδομές είναι μικρής ή μεσαίας κλίμακας. Αξίζει να αναφερθεί, πάντως, ότι η βιώσιμη ανάπτυξη μπορεί να εφαρμοστεί σε οποιαδήποτε κλίμακα δραστηριοτήτων⁵⁸ -από μεγάλα τουριστικά θέρετρα μέχρι τον τουρισμό που περιλαμβάνει ειδικά κίνητρα και απευθύνεται σε περιορισμένο κοινό- αλλά η επιτυχής υλοποίησή της εξαρτάται από το βαθμό στον οποίο ο σχεδιασμός λαμβάνει υπόψη τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της περιοχής.

Δεδομένης της προσπάθειας για περαιτέρω ανάπτυξη των εναλλακτικών μορφών τουρισμού τα τελευταία χρόνια, γίνεται αντιληπτό ότι η ελληνική τουριστική πολιτική επιδιώκει την επίτευξη μιας βιώσιμης στρατηγικής που θα εξασφαλίσει σε βάθος χρόνου τη διατήρηση των φυσικών και πολιτιστικών πόρων και θα βελτιώσει την ποιότητα του περιβάλλοντος. Στην προσπάθεια αυτή επιχειρείται, επίσης, «η λειτουργική διασύνδεση»⁵⁹ των εναλλακτικών μορφών τουρισμού με στόχο την παραγωγή ενός τουριστικού προϊόντος με βιώσιμα χαρακτηριστικά, καθώς δεν σημαίνει ότι κάτι είναι βιώσιμο επειδή είναι εναλλακτικό.

Τέλος, ο πολιτιστικός τουρισμός ενσωματώνει σε μεγάλο βαθμό τις αρχές της αειφορίας και της βιωσιμότητας και αποτελεί ένα πεδίο που προσφέρεται για καινοτομίες προς την

⁵⁵ Agenda for a sustainable and competitive European tourism, διαθέσιμο online στο <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52007DC0621&from=EN>

⁵⁶ Hawken (1993) όπως αναφέρεται στο Κοκκώσης και Τσάρτας (2001: 138)

⁵⁷ Κοκκώσης, Τσάρτας και Γκρίμπα (2011: 110)

⁵⁸ Inskeep (1991) όπως αναφέρεται στο Wahab and Pigram (ed.) (1997: 47)

⁵⁹ Κοκκώσης και Τσάρτας (2001: 127)

κατεύθυνση αυτή, αφού μέσα από τη διαδικασία ερμηνείας, προβάλλει τη σημασία των πολιτισμικών πόρων και κατ' επέκταση διακηρύσσει την ανάγκη προστασίας τους. Το να κάνεις τον τουρισμό βιώσιμο σημαίνει «να θέτεις το περιβάλλον σε προτεραιότητα»⁶⁰. Θα λέγαμε, λοιπόν, ότι σήμερα ο πολιτισμικός τουρισμός αναπτύσσει συνεχώς εργαλεία ολοκληρωμένου σχεδιασμού και διαχείρισης της τουριστικής ανάπτυξης, με στόχο την απρόσκοπτη εφαρμογή αυτής της προσέγγισης.

⁶⁰Wahab and Pigram (1997: 6)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Πολιτιστική Διαδρομή: ένα εργαλείο με νέες προοπτικές

2.1 Έννοια και χαρακτηριστικά της πολιτιστικής διαδρομής

Στο πλαίσιο μιας τουριστικής πολιτικής που στοχεύει στην αειφορία και τη βιωσιμότητα, ο πολιτισμικός τουρισμός διαθέτει ποικίλα διαχειριστικά εργαλεία προκειμένου να προσφέρει στο σύγχρονο-τουρίστα διαφορετικές εμπειρίες μέσα από την εμβάθυνση στα στοιχεία του πολιτιστικού πλούτου του παρελθόντος και του παρόντος. Μέχρι τώρα έχει γίνει αντιληπτό ότι πρόκειται για μια δυναμική μορφή τουρισμού με σημαντικά οφέλη τόσο για τον πολιτισμό όσο και για τον τουρισμό. Η Ελλάδα, μάλιστα, που διαθέτει πληθώρα φυσικών και πολιτιστικών πόρων, τους οποίους μπορεί να προσφέρει ως υπόβαθρο για τους τουρίστες, έχει τη δυνατότητα να μεγιστοποιήσει τα οφέλη του τουρισμού αξιοποιώντας τα διαθέσιμα εργαλεία του πεδίου.

Πιο συγκεκριμένα, η πολιτιστική διαδρομή αποτελεί ένα μέσο, για το οποίο τα τελευταία χρόνια το ενδιαφέρον αυξάνεται συνεχώς, καθώς βλέπουμε ότι γίνονται συνεχώς προσπάθειες για την ενσωμάτωσή της σε διάφορες δράσεις των εναλλακτικών μορφών τουρισμού. Στην Ελλάδα, εδώ και μία δεκαετία τουλάχιστον, επισημαίνεται η ανάγκη για τη «δημιουργία δικτύων και διαδρομών με σκοπό τη διάχυση της πληροφορίας αλλά και της τουριστικής κίνησης»⁶¹. Πέρα από την ανάγκη, δηλαδή, της αναλυτικής καταγραφής και αξιολόγησης του μεγάλου πολιτιστικού αποθέματος, εμφανίζεται η έννοια της διασύνδεσης που αποσκοπεί αρχικά στην καλύτερη πληροφόρηση των τουριστών.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να προσδιοριστεί με σαφήνεια η έννοια της πολιτιστικής διαδρομής, ώστε να μπορέσει κανείς να καταλάβει στη συνέχεια το μηχανισμό δράσης της στο πεδίο του τουρισμού. Η πολιτιστική διαδρομή αποτελεί μία «περιήγηση δομημένη γύρω από έναν κεντρικό θεματικό πυρήνα»⁶², η οποία περιλαμβάνει διάφορους σταθμούς που προσδιορίζονται έπειτα από μελέτη, με βάση το συγκεκριμένο θέμα. Θεωρείται ένα «επώνυμο τουριστικό προϊόν»⁶³ που προσφέρεται μέσα σε ένα «καθορισμένο θεματικό,

⁶¹ Παυλογεωργάτος και Κωνσταντογλου (2005: 83)

⁶² Κόνσολα (2013, 8), διαθέσιμο online στο http://grsa.prd.uth.gr/conf2013/51_konsola_ersagr13.pdf

⁶³ [Κείμενο ενημερωτικό για πολιτιστικές διαδρομές](#), διαθέσιμο στον ιστότοπο του Διαζώματος

ιστορικό ή εννοιολογικό πλαίσιο»⁶⁴. Διαφαίνεται, λοιπόν, ότι χαρακτηριστικό γνώρισμα της πολιτιστικής διαδρομής είναι η **ύπαρξη ενός θέματος** που αποτελεί το σύνδεσμο μεταξύ των σημείων που περιλαμβάνονται σε αυτήν. Αυτή η έννοια της θεματοποίησης, δηλαδή της «ένδυσης» ενός χώρου με αφηγηματική συνοχή, καθορίζει το σχεδιασμό μιας πολιτιστικής διαδρομής προσφέροντας τη δυνατότητα για διαφοροποίηση σε ένα περιβάλλον που είναι σε μεγάλο βαθμό ομογενοποιημένο. Χαρακτηριστικά, ο Ritzer παρατηρεί ότι:

«Η θεματοποίηση και οι παρόμοιες στρατηγικές βοηθούν να κάνουν πιο ελκυστικούς τους χώρους κατανάλωσης σε έναν κόσμο που χαρακτηρίζεται ολοένα και περισσότερο από το φαινόμενο του McDonaldization και ως εκ τούτου είναι τυποποιημένος»⁶⁵.

Παρόλο που η χρήση ενός κυρίαρχου θέματος συνάδει κυρίως με τη φιλοσοφία των θεματικών πάρκων, έχει μεγάλη εφαρμογή στην πολιτιστική διαδρομή. Πέρα, όμως, από το θέμα που συνέχει όλη τη διαδρομή, αυτή συνδέεται στενά με την **έννοια του χώρου**, αφού όλα τα σημεία που περιέχει εντοπίζονται σε μια «προσδιορισμένη χωρικά περιοχή»⁶⁶. Πιο συγκεκριμένα, οποιοδήποτε συστατικό στοιχείο του πολιτισμικού τουρισμού μπορεί να αποτελέσει υλικό για τη δημιουργία μιας διαδρομής: αρχαιολογικοί χώροι, μνημεία, μουσεία, λαογραφικά και εθνογραφικά στοιχεία, θρησκευτικές τοποθεσίες, φεστιβάλ και καλλιτεχνικές εκδηλώσεις, αρχιτεκτονικά μνημεία, τοπία, μνημεία φυσικού ή τεχνητού κάλλους, αθλητικές εκδηλώσεις. Τα στοιχεία αυτά θα πρέπει να είναι καταναμεμένα με τέτοιο τρόπο μέσα στο χώρο ώστε να είναι εφικτή η διασύνδεσή τους για την πραγματοποίηση μιας περιήγησης.

Ωστόσο, η **διασύνδεση** αυτή δεν αποτελεί απλή «παράθεση» σημείων με κοινό θέμα, ενταγμένων σε ένα χωρικό πλαίσιο, αλλά εμπεριέχει ένα νοητό κείμενο που διατρέχει όλη τη διαδρομή και λειτουργεί συνυποδηλωτικά. Πρόκειται, δηλαδή, για μια επιλεκτική διαδικασία, μέσω της οποίας ερμηνεύεται πρακτικά η πολιτιστική κληρονομιά⁶⁷. Δεδομένου ότι η συγκεκριμένη πορεία που προτείνεται στον επισκέπτη φιλτράρεται από την υποκειμενική ματιά του δημιουργού, γίνεται αντιληπτό ότι ενυπάρχει μια διαδικασία ερμηνείας των πολιτιστικών πόρων κατά τη διάρκεια του σχεδιασμού μιας διαδρομής. Έτσι, η πολιτιστική

⁶⁴Καραβασίλη και Μικελάκης (1999, 82)

⁶⁵Ritzer (1993) όπως αναφέρεται στο Bryman (2004: 16)

⁶⁶[Κείμενο ενημερωτικό για πολιτιστικές διαδρομές](#), διαθέσιμο στον ιστότοπο του Διαζώματος

⁶⁷Καραβασίλη και Μικελάκης (1999, 82)

διαδρομή φαίνεται να είναι ένα πολυ-λειτουργικό εργαλείο που προσφέρει ευελιξία κατά το σχεδιασμό.

Από τη διασύνδεση σημείων μπορούμε, έπειτα, να περάσουμε στη διασύνδεση διαδρομών, εφόσον πάλι υπάρχει κάποιο συνεκτικό στοιχείο και εξασφαλίζεται η χωρική εγγύτητα. Με τον τρόπο αυτό, δημιουργείται ένα **δίκτυο** πολιτιστικών διαδρομών, που συντελεί στην ακόμα μεγαλύτερη διαφοροποίηση του τουριστικού προϊόντος, προσφέροντας πολλές και διαφορετικές εμπειρίες στον τουρίστα-καταναλωτή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι «Δρόμοι της ελιάς»⁶⁸, ένα πρόγραμμα μικρών και μεγάλων πολιτιστικών διαδρομών για την προβολή του πολιτισμού της ελιάς, που απλώνεται σε διάφορες χώρες της μεσογειακής ζώνης.

Η δυναμική της πολιτιστικής διαδρομής αποτυπώνεται στις πρωτοβουλίες διεθνών οργανισμών για τη **δημιουργία διακρατικών πολιτιστικών διαδρομών**. Ήδη από το 1987, το Συμβούλιο της Ευρώπης έχει οργανώσει ένα ευρύ πρόγραμμα διαδρομών με στόχο την προώθηση των κοινών αξιών που συνδέουν τους Ευρωπαίους και την ανταλλαγή πολιτιστικών στοιχείων, μέσα από τη διακρατική συνεργασία. Οι χώρες⁶⁹ με το μεγαλύτερο δίκτυο πολιτιστικών διαδρομών είναι η Γαλλία (10,4%) και η Ιταλία (9,7%), ενώ η Ελλάδα κατηγοριοποιείται στην ίδια ομάδα χωρών με Βέλγιο, Τσεχία, Νορβηγία, Πολωνία, Σουηδία και Ελβετία (2,6%).

Οι πολιτιστικές διαδρομές αποτελούν ακόμη ένα ανεξερεύνητο πεδίο στην Ελλάδα, αφού μόλις τα τελευταία τρία χρόνια⁷⁰ άρχισαν να δημιουργούνται ομάδες με βασικό αντικείμενο τη διοργάνωση πολιτιστικών διαδρομών, ενώ εγκαινιάστηκαν και κάποιες κρατικές πρωτοβουλίες.

⁶⁸ Για περισσότερες πληροφορίες βλ <http://olivetreeroute.gr/>

⁶⁹ Συμβούλιο της Ευρώπης – European Cultural Routes impact on SMEs' innovation, competitiveness, and clustering (2011: 13) σχήμα 1, διαθέσιμο online στο: http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/Routes/StudyCR_en.pdf

⁷⁰ Η καταγραφή των ομάδων/φορέων με κύρια ασχολία την οργάνωση πολιτιστικών διαδρομών δείχνει ότι το έντονο ενδιαφέρον για δραστηριοποίηση στο χώρο εμφανίζεται από το 2013 και εξής.

2.2 Διαχείριση και αξιοποίηση της πολιτιστικής κληρονομιάς

Ο πολιτισμικός τουρισμός χρησιμοποιεί ως πρώτη ύλη τους πολιτιστικούς πόρους ενός τόπου και αναδεικνύει τη σημασία τους, γεγονός που σε πολλές περιπτώσεις οδηγεί στη λήψη μέτρων για την προστασία τους. Κατ' επέκταση, η πολιτιστική διαδρομή, που αξιοποιείται σε αυτήν τη μορφή τουρισμού, μπορεί να βοηθήσει σημαντικά προς αυτήν την κατεύθυνση. Για να γίνει αυτό κατανοητό, θα πρέπει καταρχάς να υπογραμμιστεί ότι ένας από τους στόχους της πολιτιστικής διαδρομής είναι η ανάδειξη της πολιτισμικής ταυτότητας ενός τόπου. Οι πολιτιστικοί πόροι μετατρέπονται σε τουριστικούς και μέσα από τη διασύνδεσή τους, επιδιώκεται η προβολή τους. Το Συμβούλιο της Ευρώπης θεωρεί ότι η πολιτιστική διαδρομή «δημιουργεί αλληλεπίδραση ανάμεσα σε ένα μνημείο που χρειάζεται προστασία και στο πολιτισμικό και τοπικό πλαίσιο με το οποίο πρέπει να συνδεθεί για να εκτιμηθεί πλήρως η αξία του»⁷¹. Επομένως, το εργαλείο αυτό έχει εξαρχής δημιουργηθεί για να προσφέρει στον πολιτισμό και η χρήση του θα πρέπει να συνάδει με τις αξίες που υπηρετεί για να μεγιστοποιηθούν τα οφέλη του.

Προκειμένου οι διάφοροι πόροι μιας περιοχής να συνδεθούν για τη δημιουργία μιας διαδρομής, ακολουθείται μια διαδικασία ερμηνείας⁷² του υλικού, που οδηγεί στην αποκάλυψη του τοπικού πλούτου, την κατανόηση της ιστορίας και του πολιτισμού, τη γνωριμία με την άυλη πολιτιστική κληρονομιά (πχ ήθη, έθιμα, παραδόσεις, καθημερινή ζωή). Καθώς αναδεικνύεται η σημασία ενός πολιτισμού, οξύνεται το αίσθημα υπευθυνότητας στους τουρίστες που έρχονται σε επαφή μαζί του και διασφαλίζεται σε μεγαλύτερο βαθμό η υπεύθυνη συμπεριφορά τους κατά τη συνδιαλλαγή τους με τα πολιτιστικά αγαθά. Με τον ίδιο τρόπο, όμως, επιδιώκεται και η υπεύθυνη συμπεριφορά από την πλευρά των κατοίκων, αφού «μειώνεται το αίσθημα απομόνωσης ενώ τονώνεται το αίσθημα υπερηφάνειας για τον τόπο τους»,⁷³ με αποτέλεσμα να παρακινούνται ακόμη περισσότερο να τον προστατεύσουν και να τον διατηρήσουν αναλλοίωτο. Για παράδειγμα, η Πολιτιστική Διαδρομή **«Ιστορία της Θεσσαλονίκης»**⁷⁴, που οργανώνει ο Οργανισμός Αστικών Συγκοινωνιών Θεσσαλονίκης, περιλαμβάνει στάσεις σε διάφορα ιστορικά μνημεία της πόλης που αποτυπώνουν τη μακρά

⁷¹Συμβούλιο της Ευρώπης – European Cultural Routes impact on SMEs' innovation, competitiveness, and clustering (2011: 15), διαθέσιμο online στο:

http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/Routes/StudyCR_en.pdf

⁷²Καραβασίλη και Μικελάκης (1999, 85)

⁷³Βενετσανοπούλου (2006: 159)

⁷⁴Για περισσότερες πληροφορίες βλ <http://oasth.gr/#el/politistikh-diadromh/>

ιστορία της. Οι τουρίστες, αλλά και οι κάτοικοι της Θεσσαλονίκης, έχουν τη δυνατότητα να γνωρίσουν την ιστορία της πόλης μέσα από μια περιήγηση με την αστική συγκοινωνία και να κατανοήσουν τη σημασία του τοπικού πολιτισμού, κάτι το οποίο μπορεί να ενθαρρύνει δράσεις για την προστασία του.

Σε ένα αρχικό, λοιπόν, επίπεδο, αποδεικνύεται ότι η πολιτιστική διαδρομή είναι ένα μέσο διαχείρισης της πολιτισμικής κληρονομιάς, που μπορεί να συμβάλει στην προστασία της μέσα από την ευαισθητοποίηση των τουριστών, αλλά και των ντόπιων, γύρω από τη σπουδαιότητα των προβαλλόμενων πολιτιστικών στοιχείων και την ανάγκη διατήρησής τους για τις επόμενες γενιές. Το επόμενο βήμα είναι η πρακτική εφαρμογή μέτρων προστασίας, κάτι το οποίο επιτυγχάνεται με την εξασφάλιση πόρων για τη συντήρηση των αρχαιολογικών χώρων και μνημείων. Η εστίαση στη μεγάλη σημασία αυτών των σημείων καθιστά πιο εύκολη την εξεύρεση πόρων για τη προστασία τους, όταν αυτό κρίνεται απαραίτητο, μέσα από κρατικά κονδύλια ή ιδιωτικές πρωτοβουλίες. Για παράδειγμα, η «**Πολιτιστική Διαδρομή στα Αρχαία Θέατρα της Ηπείρου**»⁷⁵ αποτελεί ένα πρόγραμμα Ολοκληρωμένης Χωρικής Επένδυσης (Ο.Χ.Ε.), στο πλαίσιο του Περιφερειακού Επιχειρησιακού Προγράμματος (Π.Ε.Π.) Ηπείρου 2014 – 2020, που έχει λάβει την έγκριση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και περιλαμβάνει εργασίες αποκατάστασης και ανάδειξης των αρχαίων θεάτρων, αλλά και λοιπών μνημείων της περιφέρειας Ηπείρου. Με παρόμοιο τρόπο, το πρόγραμμα των Ευρωπαϊκών Πολιτιστικών Διαδρομών περιλαμβάνει «δραστηριότητες διατήρησης της κληρονομιάς, όπως αποκατάσταση, ιστορική έρευνα, ανάπτυξη μουσείων»⁷⁶. Σε πολλές περιπτώσεις, επίσης, κατασκευάζονται υποδομές σύνδεσης των διαφόρων σημείων της περιήγησης, γεγονός που καθιστά πιο εύκολη την πρόσβαση σε αυτά με αποτέλεσμα να διευκολύνεται και η φροντίδα των επισκεψιμων χώρων.

Παράλληλα, οι συνέργειες που δημιουργούνται για την υλοποίηση μιας πολιτιστικής διαδρομής μπορούν να εξασφαλίσουν ακόμη περισσότερα οφέλη για τον πολιτισμό, αφού δημιουργείται ένα ευρύ πλαίσιο συνεργασιών μεταξύ φορέων που στοχεύουν στην ανάδειξη της ιδιαίτερης φυσιογνωμίας ενός τόπου. Λαμβάνοντας υπόψη και τα οικονομικά οφέλη που

⁷⁵Για περισσότερες πληροφορίες βλ http://www.diazoma.gr/GR/Politistiki-Diadromi_Hpeirou.asp

⁷⁶Συμβούλιο της Ευρώπης – European Cultural Routes impact on SMEs' innovation, competitiveness, and clustering (2011: 63), διαθέσιμο online στο: http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/Routes/StudyCR_en.pdf

προκύπτουν από τον πολιτισμικό τουρισμό, γίνεται προφανές ότι η πολιτιστική διαδρομή αποτελεί κίνητρο για τη λήψη πρωτοβουλιών που θα ευνοήσουν τελικά την πολιτισμική κληρονομιά, ακόμη και σε περιπτώσεις που το οικονομικό κίνητρο υπερτερεί. Βλέπουμε, λοιπόν, ότι επιτυγχάνεται σε μεγάλο βαθμό ένας από τους βασικούς στόχους της διαχείρισης της πολιτισμικής κληρονομιάς, δηλαδή το «να μεταδοθεί η σημασία της και η ανάγκη διατήρησής της στα μέλη της κοινότητας υποδοχής και στους επισκέπτες».⁷⁷

⁷⁷ICOMOS, Χάρτα πολιτισμικού τουρισμού (2002: 1), διαθέσιμη online στο http://www.icomos.org/charters/tourism_greek.pdf

2.3 Προστασία της φυσικής κληρονομιάς

Ο πολιτισμικός τουρισμός ανήκει σε εκείνες τις μορφές τουρισμού που θεωρούνται ότι «δεν καταστρέφουν το περιβάλλον και τις ανάγκες της κοινότητας φιλοξενίας»⁷⁸. Επομένως, η πολιτιστική διαδρομή καλείται να διαχειριστεί με σεβασμό το φυσικό περιβάλλον που πλαισιώνει τους πολιτιστικούς πόρους, με γνώμονα την προστασία του. Σύμφωνα με την πρώτη αρχή της Διεθνούς Χάρτας για τον πολιτισμικό τουρισμό, τα προγράμματα που σχεδιάζονται θα πρέπει να «διευκολύνουν την αναγκαία υποστήριξη για την μακρόχρονη επιβίωση της φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς»⁷⁹. Μέσα από την ανάδειξη της σπουδαιότητας διαφόρων σημείων, η πολιτιστική διαδρομή καλλιεργεί το σεβασμό προς το φυσικό περιβάλλον, μέσα στο οποίο εντάσσονται τα στοιχεία της πολιτισμικής κληρονομιάς. Επιδιώκεται, δηλαδή, η ευαισθητοποίηση των ανθρώπων-τουριστών και κατοίκων- γύρω από το περιβάλλον και η διαμόρφωση οικολογικής συνείδησης.

Συνεκτιμώντας την έντονη ευαισθησία του σύγχρονου εναλλακτικού τουρίστα για το περιβάλλον, αντιλαμβάνεται κανείς ότι η «συνάντησή» του με τον τοπικό πληθυσμό εδραιώνεται πάνω στις αρχές της υπευθυνότητας και του σεβασμού. Έτσι, η πολιτιστική διαδρομή αναπτύσσεται εξ αρχής στο πλαίσιο ενός κοινωνικά υπεύθυνου τουρισμού, όπου «τόσο ο τουρίστας όσο και ο ντόπιος έχουν δικαιώματα αλλά και υποχρεώσεις»⁸⁰. Με τον τρόπο αυτό, ελαχιστοποιείται ο κίνδυνος για τυχόν αρνητικές επιπτώσεις στο περιβάλλον – όπως αυτές που επιφέρει ο μαζικός τουρισμός- αφού το κοινό που συμμετέχει σε μια διαδρομή είναι σε μεγάλο βαθμό εκπαιδευμένο σε περιβαλλοντικά θέματα και η παρεχόμενη εκπαίδευση κατά τη διαδρομή δείχνει να βρίσκει «πρόσφορο έδαφος».

Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να αναφερθεί ότι η πολιτιστική διαδρομή είναι ένα ευέλικτο «σχήμα» και μπορεί να αξιοποιηθεί σε διάφορες εναλλακτικές μορφές τουρισμού (π.χ. οικοτουρισμός) που εστιάζουν ακόμη περισσότερο στην προστασία του περιβάλλοντος και απευθύνονται σε ένα κοινό με μεγαλύτερες οικολογικές ανησυχίες. Σε αυτές τις περιπτώσεις, η σχεδίαση διαδρομών εντάσσεται στον τουριστικό σχεδιασμό, «ώστε να μειώνεται στο ελάχιστο η ενόχληση της πανίδας και η καταστροφή της χλωρίδας»⁸¹. Δεδομένης της

⁷⁸ Λαγός (2005) όπως αναφέρεται στο Βενετσανοπούλου (2006: 64)

⁷⁹ ICOMOS, Χάρτα πολιτισμικού τουρισμού (2002: 8), διαθέσιμη online στο http://www.icomos.org/charters/tourism_greek.pdf

⁸⁰ Κοκκώσης, Τσάρτας και Γκρίμπα (2011: 82)

⁸¹ Βενετσανοπούλου (2006: 159)

συνύπαρξης φυσικών και πολιτιστικών πόρων, γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι η πολιτιστική διαδρομή ενσωματώνει το φυσικό περιβάλλον στη διασύνδεση των προτεινόμενων σημείων, γεγονός που επιτρέπει μία ακόμη μεγαλύτερη προβολή της αξίας μιας περιοχής.

Έπειτα, το γεγονός ότι ο τρόπος οργάνωσης και η πολιτική σχεδιασμού των εναλλακτικών μορφών τουρισμού υλοποιούνται κυρίως «σε τοπικό ή περιφερειακό επίπεδο»⁸² καθιστά πιο άμεση τη λήψη προστατευτικών μέτρων για το περιβάλλον και αυτό γιατί οι υπάρχουσες ανάγκες συνήθως προσδιορίζονται πιο εύκολα σε τοπικό επίπεδο. Λαμβάνοντας υπόψη τις ανάγκες αυτές, ο σχεδιασμός μιας διαδρομής μπορεί να δημιουργήσει τα κίνητρα για σχετικές πρωτοβουλίες, που θα αναβαθμίσουν παράλληλα την ποιότητα ζωής των ίδιων των κατοίκων. Ενδεικτική είναι η πρωτοβουλία **Andros Routes**⁸³ με τη δημιουργία ενός δικτύου πεζοπορικών διαδρομών 100 χλμ στην Άνδρο, στο πλαίσιο της οποίας έχει γίνει συντήρηση, καθαρισμός και σήμανση των μονοπατιών, με βάση ευρωπαϊκές προδιαγραφές, συμβάλλοντας έτσι στην ανάδειξη και προστασία της φυσικής κληρονομιάς του νησιού. Ο τουρισμός, δηλαδή, μπορεί να «προσφέρει το κίνητρο για τον καθαρισμό του ευρύτερου περιβάλλοντος και να βελτιώσει την περιβαλλοντική αισθητική»⁸⁴.

Η πολιτιστική διαδρομή, λοιπόν, είναι ένα «προϊόν» που εξαρχής σχεδιάζεται με βάση τις αρχές της βιώσιμης ανάπτυξης. Στο πλαίσιο αυτό, η αναγνώριση πολιτιστικών διαδρομών θεωρείται ένα μέσο για την επίτευξη των στόχων της βιώσιμης ανάπτυξης, ένας εκ των οποίων είναι η «προστασία και ανάδειξη της φυσικής κληρονομιάς»⁸⁵. Καθώς οι εναλλακτικές μορφές τουρισμού τείνουν να διαχέουν την τουριστική κίνηση σε λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές, γίνεται αντιληπτό ότι αποσυμφορούνται σημεία με έντονα τουριστικά χαρακτηριστικά, γεγονός που συνακόλουθα περιορίζει τις αρνητικές επιπτώσεις του μαζικού τουρισμού στο περιβάλλον.

Με στόχο την προώθηση της αειφορίας και της βιωσιμότητας στον τουρισμό, έχουν δημιουργηθεί, επίσης, διάφορα σήματα ποιότητας που αποδίδονται σε φορείς/επιχειρήσεις που υιοθετούν τα πρότυπα βιώσιμης ανάπτυξης. Για παράδειγμα, η πρωτοβουλία Andros Routes έχει λάβει την έγκριτη ευρωπαϊκή πιστοποίηση Leading Quality Trails –Best of

⁸²Κοκκώσης, Τσάρτας και Γκρίμπα (2011: 77)

⁸³Για περισσότερες πληροφορίες βλ <http://www.androsroutes.gr/el/>

⁸⁴Lickorish and Jenkins (2004: 140)

⁸⁵Κοκκώσης και Τσάρτας (2001: 192)

Europe, ενώ οι Ευρωπαϊκές Πολιτιστικές Διαδρομές είτε ακολουθούν κάποια καθιερωμένα ποιοτικά πρότυπα (πχ UNESCO, CSR, ISO)⁸⁶ είτε θεσπίζουν συγκεκριμένα ποιοτικά κριτήρια με βάση τις ιδιαιτερότητες της κάθε διαδρομής.

⁸⁶Συμβούλιο της Ευρώπης – European Cultural Routes impact on SMEs' innovation, competitiveness, and clustering (2011: 117), διαθέσιμο online στο:
http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/Routes/StudyCR_en.pdf

2.4 Ενίσχυση του τουρισμού και της τοπικής οικονομίας

Για να αποτυπωθεί πλήρως η συνεισφορά της πολιτιστικής διαδρομής στον τουρισμό και την τοπική οικονομία, είναι απαραίτητη η χρήση συγκεκριμένων μοντέλων και εργαλείων που μετρούν τις οικονομικές επιδράσεις (πχ Cost- benefit analysis, return on investment)⁸⁷. Ωστόσο, εδώ δεν επιχειρείται μικροοικονομική ή μακροοικονομική ανάλυση, αλλά ο συγκερασμός των βασικών τρόπων που η πολιτιστική διαδρομή μπορεί να ενισχύσει σε τοπικό επίπεδο.

Καταρχάς, οι δραστηριότητες του πολιτισμικού τουρισμού προσελκύουν επισκέπτες σε μια περιοχή με αποτέλεσμα να τονώνεται η τουριστική κίνηση, γεγονός που σημαίνει την εισροή χρημάτων στην τοπική οικονομία. Εν προκειμένω, δημιουργούνται νέες θέσεις εργασίας, ενώ προσφέρονται προοπτικές απασχόλησης και για εξειδικευμένο προσωπικό, αφού για την καταγραφή των πολιτιστικών πόρων και το σχεδιασμό μιας διαδρομής απαιτούνται επιστημονικές γνώσεις προκειμένου να δοθεί έγκυρη πληροφόρηση στον επισκέπτη.

Έπειτα, πέρα από το αντίτιμο για τη συμμετοχή σε μια περιήγηση, οικονομικά οφέλη μπορούν να προκύψουν και μέσα από την αξιοποίηση της επωνυμίας της διαδρομής (branding). Μια ισχυρή τουριστική ταυτότητα μπορεί να περιλαμβάνει ποικιλία υλικών (π.χ. βιβλία, οδηγούς, εξειδικευμένα προϊόντα κ.ά) ανάλογα με το αντικείμενο της διαδρομής. Ενδεικτικά, η ομάδα Andros Routes προτείνει την αγορά χειροποίητων σαπουνιών⁸⁸, με στόχο ένα μέρος των εισπράξεων από τις πωλήσεις τους να χορηγηθούν αποκλειστικά για καθαρισμούς μονοπατιών στο νησί.

Δεδομένου, επίσης, ότι μέχρι σήμερα ο πολιτιστικός τουρισμός φαίνεται να ελκύει τουρίστες «υψηλότερου εισοδήματος και μορφωτικού επιπέδου»⁸⁹, γίνεται αντιληπτό ότι το κοινό αυτό μπορεί να ξοδέψει περισσότερα χρήματα σε δραστηριότητες, αγαθά και υπηρεσίες κατά τη διαμονή του, κάτι το οποίο μεταφράζεται σε οφέλη για την οικονομία της περιοχής. Η πολιτιστική διαδρομή προσφέρεται ως μια συνολική αυθεντική εμπειρία στον επισκέπτη,

⁸⁷ Συμβούλιο της Ευρώπης – European Cultural Routes impact on SMEs' innovation, competitiveness, and clustering (2011: 67) πίνακας 3, διαθέσιμο online στο:

http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/Routes/StudyCR_en.pdf

⁸⁸ Για περισσότερες πληροφορίες βλ <http://www.androsroutes.gr/el/soap-by-eleni-andros-routes-112014/>

⁸⁹ Κόνσολα (2013, 3)

μέσα από την οποία αυτός έρχεται σε επαφή με την τοπική κουλτούρα και έτσι ενθαρρύνεται η αγορά τοπικών προϊόντων και αναμνηστικών.

Τέλος, η πολιτιστική διαδρομή μπορεί να αξιοποιηθεί στο πλαίσιο της εκπαίδευσης και να αποτελέσει εργαλείο για την προσέλκυση της εκπαιδευτικής κοινότητας, κάτι το οποίο αυξάνει τα οφέλη για την τοπική οικονομία. Όπως έχει ήδη αναλυθεί, η πολιτιστική διαδρομή προσφέρει τη δυνατότητα γνωριμίας με την πολιτιστική και φυσική κληρονομιά μιας περιοχής. Θεωρώ, λοιπόν, ότι θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί στην εκπαιδευτική διαδικασία, σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης, προσφέροντας μια ξεχωριστή εμπειρία που ξεφεύγει από το πρότυπο της παραδοσιακής ξενάγησης. Κατ' επέκταση, η πολιτιστική διαδρομή προτείνεται εδώ ως σημείο αναφοράς για σχολικό εκδρομικό τουρισμό.

2.5 Προκλήσεις και προβληματισμοί για το μέλλον

Παρά τη συνεισφορά στο πεδίο του πολιτισμού και του τουρισμού, η πολιτιστική διαδρομή έχει να αντιμετωπίσει αρκετές προκλήσεις προκειμένου να καθιερωθεί ως εργαλείο στον πολιτιστικό τουρισμό. Δεδομένου ότι χρησιμοποιείται λίγα μόλις χρόνια, δεν έχουν διερευνηθεί σε βάθος όλα τα πιθανά οφέλη.

Το βασικό πρώτο βήμα για τη δημιουργία μιας διαδρομής είναι η **διαχείριση του υπάρχοντος υλικού**. Οι πολιτιστικοί και φυσικοί πόροι αποτελούν την πρώτη ύλη στον πολιτιστικό τουρισμό, με αποτέλεσμα να μην είναι εφικτός ο σχεδιασμός οποιαδήποτε δραστηριότητας χωρίς την ακριβή καταγραφή⁹⁰ των πόρων. Δεδομένου ότι η Ελλάδα έχει πλούσια πολιτισμική και φυσική κληρονομιά, χρειάζεται συστηματική δουλειά για την αποτύπωση και την κατηγοριοποίηση όλου αυτού του υλικού. Παρόλο που σε πολλές περιπτώσεις υπάρχουν διαθέσιμες πηγές για την άντληση πληροφοριών, ο σχεδιασμός διαδρομών σε απομακρυσμένες περιοχές απαιτεί επιπρόσθετη έρευνα για τη συλλογή διάσπαρτων πληροφοριών και τον εμπλουτισμό των πολιτιστικών «δεξαμενών».

Στη συνέχεια, απαιτείται η **ερμηνεία του πολιτιστικού αποθέματος** προκειμένου να συνδεθεί νοηματικά η διαδρομή. Τα σημεία της διαδρομής ενώνονται με ένα νοητό κείμενο, επομένως θα πρέπει να υπάρχει βαθιά γνώση της ιστορίας και του πολιτισμού του συγκεκριμένου τόπου και να εφαρμόζονται «επιλεγμένες στρατηγικές ερμηνείας»⁹¹ για το σχεδιασμό μιας συνεκτικής πορείας ανάμεσα στα σημεία, με τελικό στόχο την επιτυχία της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Στη διαδικασία αυτή, είναι σημαντικό να λαμβάνεται υπόψη ότι η ερμηνεία θα πρέπει να είναι «[...] ενημερωτική και διασκεδαστική. Αλλά ακόμη περισσότερο συγκινητική, παρέχοντας μια καθαρική εμπειρία»⁹² στον επισκέπτη.

Μια μεγάλη πρόκληση, επίσης, για την επιτυχή υλοποίηση μιας πολιτιστικής διαδρομής είναι η **εξασφάλιση της ομαλής συνεργασίας** μεταξύ των διαφόρων φορέων που εμπλέκονται στο όλο εγχείρημα, καθώς αυτό βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στις συνέργειες⁹³. Από την αρχική ιδέα μέχρι την πρακτική εφαρμογή της διαδρομής, απαιτείται η συνεργασία της υπεύθυνης επιστημονικής ομάδας, που καταγράφει-ερμηνεύει τους διαθέσιμους πόρους και σχεδιάζει τη

⁹⁰ Παυλογεωργάτος και Κωνσταντογλου (2005: 82)

⁹¹ Καραβασίλη και Μικελάκης (1999, 83)

⁹² Smith (2003: 84)

⁹³ [Κείμενο ενημερωτικό για πολιτιστικές διαδρομές](#), διαθέσιμο στον ιστότοπο του Διαζώματος

διαδρομή, με τους τοπικούς παράγοντες (π.χ. Ο.Τ.Α) και επιχειρηματίες, αφού πρόκειται για ένα έργο που θα ενταχθεί στην τοπική κοινότητα. Παράλληλα, είναι απαραίτητη η συνεργασία με την κεντρική διοίκηση, καθώς οι διαθέσιμοι πόροι διαχειρίζονται από τους αντίστοιχους φορείς (π.χ. Υπουργείο Πολιτισμού) ή χρειάζονται οι σχετικές άδειες για τη δημιουργία υποδομών που περιλαμβάνονται στο πλάνο μιας πολιτιστικής διαδρομής. Σε αρκετές περιπτώσεις, μπορεί να υπάρχει εμπλοκή οργανώσεων και φορέων που δραστηριοποιούνται στο πεδίο του τουρισμού, του πολιτισμού, των τεχνών ή του περιβάλλοντος (π.χ. ΜΚΟ), γεγονός που κάνει ακόμη πιο σύνθετη τη διαχείριση των ισορροπιών, αφού ενδεχομένως να μην υπάρχει απόλυτη σύμπνοια ως προς το επιθυμητό αποτέλεσμα. Ενδεικτικά, προτείνεται ο συντονισμός από έναν «ουδέτερο παράγοντα»⁹⁴ που θα γεφυρώσει τυχόν αντίρροπες απόψεις και θα μπορέσει να εξασφαλίσει το αναγκαίο πλαίσιο συνεργασίας όχι μόνο για τη δημιουργία πολιτιστικών διαδρομών αλλά και για την επιβίωσή τους.

Κατ' επέκταση, αντιλαμβάνεται κανείς ότι το ζητούμενο για να υλοποιηθεί μια διαδρομή δεν είναι μόνο να υπάρχει ένας αρχικός σχεδιασμός, αλλά να δημιουργηθεί ο μηχανισμός που θα διασφαλίσει τη συνέχεια στο όλο εγχείρημα. Διαφορετικά, θα είναι μια αποσπασματική προσπάθεια που δεν θα μπορέσει να αποφέρει όλα τα δυνατά οφέλη στο πεδίο του πολιτισμού ούτε να εξασφαλίσει βιώσιμες λύσεις στον τουρισμό. Επομένως, ο **στρατηγικός σχεδιασμός** θα πρέπει να περιλαμβάνει συγκεκριμένο χρονοδιάγραμμα και πλάνο δράσεων που να είναι εφαρμόσιμο με βάση τις ανάγκες και τις δυνατότητες της εκάστοτε περιοχής. Στο σημείο αυτό, αναδεικνύεται ο σημαντικός ρόλος του **φορέα διαχείρισης**, ο οποίος είναι υπεύθυνος για τη λειτουργία και τη συντήρηση της διαδρομής αλλά και την υποστήριξη του προγράμματος με επικοινωνιακές δράσεις που προβάλλουν την «ταυτότητά» του. Το χτίσιμο μιας ισχυρής τουριστικής «ταυτότητας» και η ένδυση της διαδρομής με μια **επωνυμία** (branding)⁹⁵ που θα επικοινωνηθούν προς τα έξω είναι κομβικής σημασίας για την προώθηση του προϊόντος και τη μακροπρόθεσμη λειτουργία του.

Η πολιτιστική διαδρομή, λοιπόν, πρέπει να είναι μια εξωστρεφής πρωτοβουλία προκειμένου να πετύχει τους στόχους της. Η εξωστρέφεια αυτή θα πρέπει, όμως, να οργανώνεται βάσει

⁹⁴ Συμβούλιο της Ευρώπης – European Cultural Routes impact on SMEs' innovation, competitiveness, and clustering (2011: .61), διαθέσιμο online στο:

http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/Routes/StudyCR_en.pdf

⁹⁵ Κοκκώσης, Τσάρτας και Γκρίμπα (2011: 47)

συγκεκριμένου σχεδιασμού για να ελαχιστοποιηθεί ο κίνδυνος να μετατραπεί η πολιτιστική διαδρομή σε ένα εργαλείο για την προσέλκυση μαζικού τουρισμού. Η προβολή του πολιτιστικού αποθέματος μιας περιοχής πρέπει να γίνεται με σεβασμό στον τοπικό πολιτισμό και με γνώμονα την προστασία του και όχι με πρωταρχικό κίνητρο το οικονομικό όφελος. Σε αντίθετη περίπτωση, η πολιτιστική διαδρομή θα αποτελέσει ένα ακόμη τουριστικό προϊόν μέσω του οποίου εμπορευματοποιούνται οι πολιτιστικοί πόροι μιας περιοχής με στόχο το κέρδος. Κατ' επέκταση, ενυπάρχει ο κίνδυνος να αλλοιωθεί η πολιτιστική αξία του προορισμού και να επιβαρυνθεί σημαντικά το φυσικό περιβάλλον από την αύξηση των τουριστικών εισροών.

Τέλος, ο πολιτιστικός τουρισμός καλείται να αντιμετωπίσει την έλλειψη χρηματοδότησης, γεγονός που θέτει αρκετά εμπόδια στην περαιτέρω ανάπτυξή του. Έτσι, πριν από το σχεδιασμό μιας πολιτιστικής διαδρομής, θα πρέπει να εξασφαλιστούν οι απαραίτητοι πόροι για την υλοποίηση του όλου εγχειρήματος. Στις περισσότερες περιπτώσεις το ενδιαφέρον στρέφεται στην ιδιωτική πρωτοβουλία και αναζητούνται πόροι από χορηγίες. Μέσα από την οικονομική υποστήριξη, οι χορηγοί θα μπορούν να λάβουν κάποια ανταποδοτικά οφέλη. Ωστόσο, θα λέγαμε ότι το ενδιαφέρον για στήριξη δράσεων στο πεδίο του πολιτισμού είναι σχετικά περιορισμένο. Από την άλλη μεριά, υπάρχουν διαδρομές που διοργανώνονται με κρατική χρηματοδότηση (π.χ. Πράσινες Πολιτιστικές Διαδρομές⁹⁶, Υπουργείο Πολιτισμού) ή αποτελούν μέρος του προγράμματος που προτείνεται από tour operators (π.χ. Discover Greek Culture Tours⁹⁷).

Μετά από το σχεδιασμό και την υλοποίηση μιας διαδρομής, είναι απαραίτητη η αξιολόγησή της με βάση συγκεκριμένους δείκτες προκειμένου να προσδιοριστούν με ακρίβεια οι επιδράσεις της. Ενδεικτικά, προτείνεται η δημιουργία ενός χάρτη επιδράσεων (impact map), που, σύμφωνα με τη «θεωρία της αλλαγής», θα δείξει πώς η πολιτιστική διαδρομή «χρησιμοποιεί τους διαθέσιμους πόρους για να παρέχει δραστηριότητες που οδηγούν σε συγκεκριμένα αποτελέσματα για τα άτομα, την κοινότητα και την κοινωνία».⁹⁸

⁹⁶Για περισσότερες πληροφορίες βλ. http://www.yppo.gr/3/g32.jsp?obj_id=61292

⁹⁷Για περισσότερες πληροφορίες βλ. <http://www.discovergreekculture.com/>

⁹⁸NEF (2008) όπως αναφέρεται στο Συμβούλιο της Ευρώπης – European Cultural Routes impact on SMEs' innovation, competitiveness, and clustering (2011: .65), διαθέσιμο online στο: http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/Routes/StudyCR_en.pdf

ΜΕΡΟΣ Β΄
ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ –
ΜΕΛΕΤΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Μελέτη Περίπτωσης: παραδείγματα πολιτιστικών διαδρομών στην Ελλάδα

3.1 Η μεθοδολογία της έρευνας

Το ερευνητικό μέρος της εργασίας ασχολείται με τη μελέτη των πολιτιστικών διαδρομών που έχουν υλοποιηθεί στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια. Η καταγραφή αυτών των περιπτώσεων δείχνει ότι η πολιτιστική διαδρομή άρχισε να χρησιμοποιείται σχετικά πρόσφατα ως εργαλείο διαχείρισης των πολιτιστικών πόρων. Η έρευνα προχωρά στη συλλογή ποιοτικών δεδομένων, μέσα από την ανάλυση περιεχομένου και τη συνέντευξη, καθώς κρίνεται ότι αυτό το υλικό θα οδηγήσει σε συμπεράσματα για το μηχανισμό δράσης της πολιτιστικής διαδρομής στο πεδίο του πολιτισμού και του τουρισμού.

Αρχικά, υιοθετείται η μέθοδος της ανάλυσης περιεχομένου, η οποία ορίζεται ως «κάθε τεχνική η οποία επιτρέπει, προσδιορίζοντας αντικειμενικά και συστηματικά τα εξειδικευμένα χαρακτηριστικά του μηνύματος, να καταλήξουμε σε συναγωγές»⁹⁹. Είναι μία μέθοδος ανάλυσης ποιοτικού υλικού που προέρχεται συνήθως από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Άρχισε να χρησιμοποιείται ως εργαλείο έρευνας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα κατά την ποσοτική ανάλυση εφημερίδων κυρίως στις ΗΠΑ, αλλά σταδιακά επεκτάθηκε και στο ραδιόφωνο και την τηλεόραση. Πιο πρόσφατα ενσωματώθηκε και σε ένα ευρύτερο πλαίσιο επιστημονικών πεδίων.

Η μέθοδος αυτή συνίσταται στην εξέταση και κωδικοποίηση τεκμηρίων που έχουν ως βάση τους το γραπτό κείμενο και μπορεί να είναι άρθρα από περιοδικά ή εφημερίδες, κείμενα ομιλιών, βιβλία, ημερολόγια, επιστολές, σημειώσεις.¹⁰⁰ Παράλληλα, από τον όρο «τεκμήριο» δεν αποκλείονται μη γραπτές μορφές¹⁰¹.

Παρόλο που η ανάλυση περιεχομένου συνήθως χρησιμοποιείται ως συμπληρωματική μέθοδος για τον έλεγχο των αποτελεσμάτων που προέρχονται από άλλες ερευνητικές

⁹⁹ Stone, Dunphy, Smith and Ogilvie (1966)

¹⁰⁰ Και πολλά ακόμη ανάλογα το συγκεκριμένο πλαίσιο που παράγει το κείμενο

¹⁰¹ π.χ. κινηματογραφικές ταινίες, φωτογραφίες, βίντεο, τηλεοπτικά προγράμματα, διαγράμματα, γραφικές αναπαραστάσεις, κόμικς, κινούμενα σχέδια

μεθόδους, στην παρούσα εργασία θεωρείται ένα εύχρηστο εργαλείο για την κωδικοποίηση του περιεχομένου που συγκεντρώθηκε μέσα από τις ιστοσελίδες των συγκεκριμένων πολιτιστικών διαδρομών. Στα πλεονεκτήματα της μεθόδου, συνυπολογίστηκε το ότι δεν προϋποθέτει ιδιαίτερο οικονομικό κόστος, μπορεί να πραγματοποιηθεί και από ένα μόνο άτομο μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα και μπορεί κανείς να επανέλθει στο υλικό και να κάνει διορθώσεις ή έλεγχο αξιοπιστίας ή ακόμη και να το αναλύσει εκ νέου, καθώς τα δεδομένα υπάρχουν σε σταθερή και μόνιμη μορφή. Τέλος, ένα άλλο θετικό σημείο είναι ότι δεν επηρεάζει τα υποκείμενα που μελετώνται, «μπορείτε να παρατηρείτε χωρίς να σας παρατηρούν»¹⁰².

Στη συνέχεια, χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της συνέντευξης προκειμένου να διερευνηθούν οι αντιλήψεις των ίδιων των ατόμων που εμπλέκονται στο σχεδιασμό πολιτιστικών διαδρομών. Μετά από μια πρώτη προσέγγιση των υποψήφιων συνεντευξιαζόμενων μέσω ηλεκτρονικού μηνύματος που εξηγούσε τους σκοπούς της έρευνας, ακολούθησε τηλεφωνική συζήτηση που είχε τη μορφή ημιδομημένης συνέντευξης, με στόχο τη βαθύτερη γνωριμία με την κάθε ομάδα και την άντληση πληροφοριών σχετικά με τη δράση και τους στόχους της. Πιο συγκεκριμένα, η ημιδομημένη συνέντευξη περιλαμβάνει:

«ένα σύνολο προκαθορισμένων ερωτήσεων, το οποίο όμως παρουσιάζει πολύ μεγαλύτερη ευελιξία ως προς την σειρά των ερωτήσεων, την τροποποίηση του περιεχομένου τους ανάλογα με τον ερωτώμενο και την προσθαφαίρεση των ερωτήσεων-θεμάτων που θα τεθούν προς συζήτηση»¹⁰³

Μέσω αυτής της ευελιξίας που παρέχει η ημιδομημένη συνέντευξη, μπόρεσαν να προσδιοριστούν με μεγαλύτερη ακρίβεια τα κομβικά ερωτήματα γύρω από το εξεταζόμενο θέμα. Έπειτα, αφού διαμορφώθηκαν αυτές οι ερωτήσεις, εστάλησαν με τη μορφή ερωτηματολογίου πίσω στις ομάδες προς απάντησή τους, δίνοντας έτσι τη δυνατότητα για περαιτέρω συμπλήρωση κάποιων σημείων, ώστε αυτό το υλικό να αποτελέσει τον τελικό πυρήνα για τα συμπεράσματα της έρευνας.

Για την επιλογή της συνέντευξης, σημαντικό πλεονέκτημα κρίθηκε το ότι επιτρέπει την εις βάθος διερεύνηση της πληροφορίας που αναζητά ο ερευνητής υπό την ανάπτυξη ενός

¹⁰² Robson (2007: 42)

¹⁰³ Ιωσηφίδης (2008: 112)

κλίματος αμοιβαίας εμπιστοσύνης και αμεσότητας¹⁰⁴. Ωστόσο, δεδομένου ότι πρόκειται για μία εξαιρετικά χρονοβόρα διαδικασία τόσο στο σχεδιασμό όσο και στην υλοποίηση, στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας δεν διεξήχθησαν συνεντεύξεις πρόσωπο με πρόσωπο.

¹⁰⁴ Ιωσηφίδης (2008: 113)

3.2 Ανάλυση των γραπτών τεκμηρίων

Μετά την απαραίτητη βιβλιογραφική επισκόπηση και τον καθορισμό του θεωρητικού πλαισίου, η ανάλυση περιεχομένου χρησιμοποιείται για την περαιτέρω εξέταση των ερευνητικών ερωτημάτων που διατρέχουν όλη την εργασία. Μέσα από την επεξεργασία του ποιοτικού υλικού επιδιώκεται να διερευνηθεί η χρήση της πολιτιστικής διαδρομής ως εργαλείο πολιτιστικής διαχείρισης και ο τρόπος με τον οποίο μπορεί να συνεισφέρει στην προστασία της πολιτισμικής και φυσικής κληρονομιάς ενός τόπου. Παράλληλα, εξετάζεται ο ρόλος της στην ενίσχυση του τουρισμού και της τοπικής οικονομίας.

Για το λόγο αυτό, αρχικά καταγράφηκαν οι ομάδες που δραστηριοποιούνται στο σχεδιασμό και την υλοποίηση πολιτιστικών διαδρομών στην Ελλάδα. Παρά την εκτενή έρευνα, ενδέχεται να μην έχουν συμπεριληφθεί στην παρούσα εργασία μικρότερες πρωτοβουλίες για τις οποίες δεν υπάρχει μέχρι τώρα πλούσιο υλικό στο διαδίκτυο. Πιο συγκεκριμένα, καταγράφηκαν οι εξής περιπτώσεις: Alternative Tours of Athens¹⁰⁵, Andros Routes¹⁰⁶, Arch Points¹⁰⁷, Atenistas¹⁰⁸, Athens Walkers¹⁰⁹, Big Olive¹¹⁰, Citytales¹¹¹, Διάζωμα¹¹², Discover Greek Culture¹¹³, dot2dot¹¹⁴, Δρόμοι της ελιάς¹¹⁵, Geo & Aegean Routes¹¹⁶, Greeking.me¹¹⁷, Handpeak¹¹⁸, Κρατήρας¹¹⁹, Μονοπάτια Πολιτισμού¹²⁰, Peripatos¹²¹, Thessaloniki Walking Tours¹²².

Στο επόμενο στάδιο, εξετάστηκε η ταυτότητα και η δράση των παραπάνω ομάδων με βάση το σχετικό υλικό που υπήρχε διαθέσιμο στο διαδίκτυο: ιστοσελίδα, λογαριασμοί στα μέσα

¹⁰⁵ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. [Alternative Tours of Athens](#)

¹⁰⁶ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. [Andros Routes](#)

¹⁰⁷ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. [Arch Points](#)

¹⁰⁸ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. [Atenistas](#)

¹⁰⁹ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. [Athens Walkers](#)

¹¹⁰ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. [Big Olive](#)

¹¹¹ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. [Citytales](#)

¹¹² Για περισσότερες πληροφορίες βλ. [Διάζωμα](#)

¹¹³ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. [Discover Greek Culture](#)

¹¹⁴ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. [dot2dot](#)

¹¹⁵ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. [Δρόμοι της Ελιάς](#)

¹¹⁶ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. [Geo & Aegean Routes](#)

¹¹⁷ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. [Greeking.me](#)

¹¹⁸ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. [Handpeak](#)

¹¹⁹ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. [Κρατήρας](#)

¹²⁰ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. [Μονοπάτια Πολιτισμού](#)

¹²¹ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. [Peripatos](#)

¹²² Για περισσότερες πληροφορίες βλ. [Thessaloniki Walking Tours](#)

κοινωνικής δικτύωσης, αρθρογραφία. Ως κύρια πηγή άντλησης του προς ανάλυση υλικού επιλέχθηκε τελικά η ιστοσελίδα της κάθε ομάδας, δεδομένου ότι περιέχει συγκεντρωμένες πληροφορίες για τις δραστηριότητές της και κατ' επέκταση καθιστά πιο εύκολη τη συγκριτική εξέταση των διαδρομών. Ωστόσο, γίνεται διασταύρωση ή συμπλήρωση των στοιχείων –όπου κρίνεται απαραίτητο– μέσα από τη σχετική αρθρογραφία ή συνεντεύξεις των ίδιων των ομάδων στα ΜΜΕ.

Για τον καλύτερο προσδιορισμό της ταυτότητας της κάθε διαδρομής, κρίνεται ότι το υλικό θα πρέπει αρχικά να κατηγοριοποιηθεί με βάση: α) έτος ίδρυσης, β) υπεύθυνος φορέας, γ) αντικείμενο και δ) στόχοι. Ως μονάδα καταγραφής¹²³, χρησιμοποιούνται αντίστοιχα: α) η χρονιά που ξεκινά η συγκεκριμένη πρωτοβουλία, β) η ομάδα που θεωρείται δημιουργός και/ή συντονιστής, γ) τα τμήματα επικοινωνίας που αποδεικνύουν το αντικείμενο της ομάδας και δ) τα τμήματα επικοινωνίας που αναφέρονται στους στόχους όπως δηλώνονται από τους ίδιους τους δημιουργούς. Οι κατηγορίες αυτές προκύπτουν από τις ανάγκες της έρευνας και δεν είναι «καθολικές και αμοιβαία αποκλειόμενες»¹²⁴ όπως συνηθίζεται κατά την ανάλυση περιεχομένου, αλλά βοηθούν στην ταξινόμηση του υλικού ώστε να σχηματιστεί μία συνολική εικόνα για την κάθε διαδρομή και έτσι να μπορέσουμε να προχωρήσουμε σε γενικεύσεις.

ΘΕΜΑ	ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ			
Ταυτότητα Πολιτιστικής Διαδρομής	Έτος	Φορέας	Αντικείμενο	Στόχοι

Για την περαιτέρω εξέταση του βασικού ερευνητικού ερωτήματος, κατασκευάστηκε μια επιπρόσθετη κατηγορία, με βάση την οποία αναζητούνται συγκεκριμένες ενέργειες ή υπόρρητα νοήματα της επικοινωνίας που δείχνουν ενδεχόμενη συνεισφορά της πολιτιστικής διαδρομής στην προστασία της πολιτισμικής και φυσικής κληρονομιάς. Ο στόχος είναι να προσδιοριστεί ο τρόπος με τον οποίον η πολιτιστική διαδρομή συνδιαλέγεται με την πολιτισμική και φυσική κληρονομιά.. Ως μονάδα καταγραφής χρησιμοποιείται ολόκληρο το κείμενο.

¹²³ Δηλαδή το τμήμα του κειμένου που θα χρησιμοποιηθεί ως βάση για την κατηγοριοποίηση

¹²⁴ Robson (2007: 421)

ΘΕΜΑ	ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ
Συνδιαλλαγή Π.Δ με πολιτισμική/φυσική κληρονομιά	Παραδείγματα ενεργειών

Στη συνέχεια, δεδομένων των υπόλοιπων ερευνητικών ερωτημάτων, εξετάζεται το εάν η πολιτιστική διαδρομή ενισχύει τον τουρισμό και την τοπική οικονομία. Έτσι, διαμορφώνονται δύο κατηγορίες α) τουρισμός και β) τοπική οικονομία, όπου αναγράφονται ενδεικτικά στοιχεία που δείχνουν τη σχέση της πολιτιστικής διαδρομής με τα συγκεκριμένα πεδία. Ως μονάδα καταγραφής χρησιμοποιείται πάλι ολόκληρο το κείμενο, ώστε να εξεταστεί τυχόν λανθάνον περιεχόμενο.

ΘΕΜΑ	ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ
Ενισχύει η Π.Δ. τον τουρισμό & την τοπική οικονομία;	Τουρισμός Τοπική οικονομία

Παράλληλα, με γνώμονα τις παραπάνω κατευθύνσεις, εξετάστηκαν κάποιες μεμονωμένες δράσεις κρατικών φορέων, που είναι συστηματικές και κρίνεται ότι η μελέτη τους μπορεί να βοηθήσει στην εξαγωγή γενικότερων συμπερασμάτων. Πρόκειται για την Πολιτιστική Γραμμή του Οργανισμού Αστικών Συγκοινωνιών Θεσσαλονίκης¹²⁵ και τις «Πράσινες Πολιτιστικές Διαδρομές»¹²⁶ του Υπουργείου Πολιτισμού.

Μετά την ταξινόμηση του υλικού, είμαστε πλέον σε θέση να προχωρήσουμε στην κριτική αποτίμηση των ευρημάτων. Αρχικά, η διερεύνηση της ταυτότητας της κάθε διαδρομής μέσα από τις κατηγορίες που κατασκευάστηκαν υποδεικνύει ότι το σύνολο σχεδόν των ομάδων που ασχολούνται με το σχεδιασμό και την υλοποίηση πολιτιστικών διαδρομών δημιουργήθηκαν μετά το 2010. Ειδικότερα, από το 2013 και εξής παρατηρούμε ότι αυξάνονται ολοένα περισσότερο οι νέες πρωτοβουλίες (ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α, πίνακας 1), γεγονός που δηλώνει το έντονο ενδιαφέρον γύρω από την αξιοποίηση της πολιτιστικής διαδρομής τα τελευταία χρόνια. Στις περισσότερες περιπτώσεις, οι ομάδες αυτές συνιστούν είτε έναν μη

¹²⁵ Για περισσότερες πληροφορίες βλ [Πολιτιστική Γραμμή Ο.Α.Σ.Θ.](#)

¹²⁶ Για περισσότερες πληροφορίες βλ [Πράσινες Πολιτιστικές Διαδρομές](#)

κερδοσκοπικό φορέα είτε ένα συνεργατικό σχήμα νέων ανθρώπων με εξειδικευμένες γνώσεις πάνω στο συγκεκριμένο πεδίο, ενώ υπάρχουν και ομάδες που λειτουργούν με τη φιλοσοφία των tour operators (βλ Athens Walkers, Discover Greek Culture, Greeking.me).

Εξετάζοντας, στη συνέχεια, το αντικείμενο αυτών των ομάδων, διαπιστώνουμε ότι η ύπαρξη ενός συνεκτικού θέματος αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα των διαδρομών, κάτι το οποίο επιβεβαιώνει ότι η έννοια της θεματοποίησης λαμβάνεται σοβαρά υπόψη κατά το σχεδιασμό (ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α, πίνακας 2). Τα θέματα αντλούνται κυρίως από τον πολιτισμό, την ιστορία και τις τέχνες. Μάλιστα, παρουσιάζει ενδιαφέρον η προβολή του σύγχρονου πολιτισμού (βλ Handpeak), καθώς συνήθως βλέπουμε να αξιοποιούνται μνημεία και χώροι του παρελθόντος στο μέχρι τώρα σχεδιασμό περιηγήσεων και ξεναγήσεων.

Οι περισσότερες πρωτοβουλίες αφορούν σε περιηγήσεις στην Αθήνα ενώ υπάρχουν ήδη τέσσερις καταγεγραμμένες ομάδες που δραστηριοποιούνται στη Θεσσαλονίκη. Στην περιφέρεια, υλοποιούνται λίγα προγράμματα αλλά είναι πιο εκτεταμένα ή εντάσσονται σε μια μακροπρόθεσμη στρατηγική βιώσιμης ανάπτυξης (βλ Διάζωμα). Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι περισσότερες ομάδες πραγματοποιούν και άλλες παράλληλες δράσεις εκτός από τις πολιτιστικές διαδρομές (π.χ. εργαστήρια εκπαιδευτικού χαρακτήρα, δραστηριότητες γευστιγνωσίας, ημερίδες κ.ά), κάτι το οποίο δείχνει ότι επιδιώκουν την προσέλκυση διαφόρων ομάδων κοινού αλλά και την παροχή ενός ολοκληρωμένου προϊόντος.

Έπειτα, προχωρούμε στην περαιτέρω διερεύνηση του βασικού ερωτήματος σχετικά με τη συνεισφορά της πολιτιστικής διαδρομής στην προστασία της πολιτισμικής κληρονομιάς, μέσα από την ανάλυση των στόχων της κάθε πρωτοβουλίας. Σύμφωνα με τα όσα πρεσβεύουν οι ίδιες οι ομάδες, φαίνεται ότι βασικός στόχος τους είναι η ανάδειξη της πολιτισμικής κληρονομιάς, γεγονός που δηλώνεται μέσα από τις λέξεις «ανάδειξη», «προαγωγή», «προβολή», «προώθηση» (ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α, πίνακας 3). Επιδιώκεται, επίσης, η καταγραφή των πόρων, κάτι το οποίο αποτελεί ούτως ή άλλως απαραίτητο βήμα κατά το σχεδιασμό οποιαδήποτε διαδρομής αλλά και η συντήρησή τους (π.χ. Διάζωμα). Κατ' επέκταση, αντιλαμβάνεται κανείς ότι η ανάδειξη της πολιτισμικής και φυσικής κληρονομιάς οδηγεί μακροπρόθεσμα στην προστασία τους -ακόμη και αν αυτό δεν δηλώνεται εξαρχής στους στόχους μιας δράσης- αφού οι πολίτες ενημερώνονται για τη σημασία των πόρων που

συμπεριλαμβάνονται σε μια διαδρομή και ευαισθητοποιούνται για τη διατήρησή τους. Επιπροσθέτως, μέσα από την ευρύτερη ανάδειξη και γνωστοποίηση ενός ζητήματος, διευκολύνεται η λήψη πρωτοβουλιών για περαιτέρω μέτρα προστασίας όπου αυτό κρίνεται απαραίτητο. Τέλος, παρατηρούμε ότι δίνεται έμφαση στην αυθεντικότητα της εμπειρίας, η οποία συνδέεται στενά με τη γενικότερη φιλοσοφία του πολιτιστικού τουρισμού, όπως τονίστηκε στο θεωρητικό πλαίσιο. Μάλιστα η παροχή μιας αυθεντικής εμπειρίας φαίνεται να αποτελεί βασική επιδίωξη στις ομάδες που έχουν έναν περισσότερο τουριστοκεντρικό προσανατολισμό (π.χ. Athens Walkers).

Σε συνέχεια της προηγούμενης κατηγοριοποίησης, επιχειρείται τώρα η καταγραφή ενεργειών που δείχνουν τη σύμπλευση με τους βασικούς στόχους που έχουν τεθεί από τον κάθε φορέα. Με τον τρόπο αυτό εξετάζουμε το κατά πόσο ο μηχανισμός της πολιτιστικής διαδρομής εμπερικλείει συγκεκριμένες ενέργειες που μπορούν να συμβάλουν στην προστασία της πολιτισμικής και φυσικής κληρονομιάς. Στις περισσότερες περιπτώσεις παρατηρούμε ότι οι διαδρομές συνδέουν σημεία της πόλης που δεν είναι πολύ γνωστά στους κατοίκους (ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α, πίνακας 4). Οι διαδρομές, δηλαδή, σχεδιάζονται εξ αρχής με στόχο την ανάδειξη των πολιτιστικών πόρων και μάλιστα των λιγότερο προβεβλημένων. Επίσης, σημαντική είναι η προσπάθεια για την καταγραφή των πόρων που γίνεται στο αρχικό στάδιο σχεδιασμού, καθώς θα λέγαμε ότι αυτή η διαδικασία εξασφαλίζει σε μεγάλο βαθμό τη διατήρησή τους. Ακόμα και αν δεν αξιοποιηθεί όλο το υλικό για τη δημιουργία διαδρομών, το πολιτιστικό αποθετήριο εμπλουτίζεται και η πολιτισμική κληρονομιά διατηρείται για τις μέλλουσες γενιές. Διαφαίνεται, λοιπόν, ότι η πολιτιστική διαδρομή είναι ένα προϊόν που υπηρετεί σε μεγάλο βαθμό τις αρχές της αειφορίας και της βιωσιμότητας.

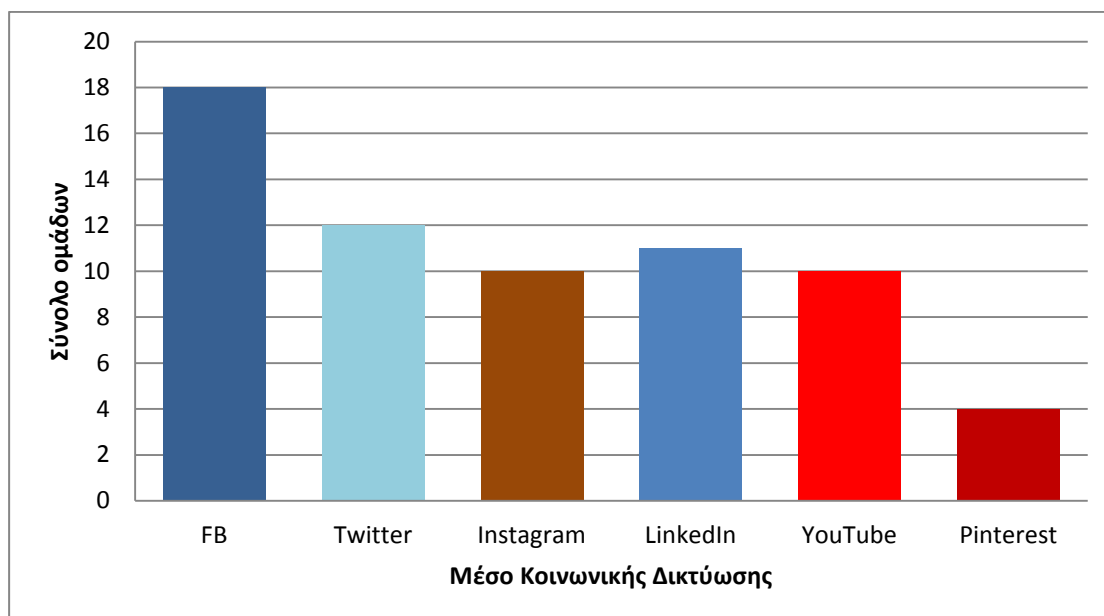
Παράλληλα, διαπιστώνει κανείς ότι οι διαδρομές που συνδυάζουν πολιτιστικούς και φυσικούς πόρους οδηγούν στην πιο άμεση λήψη πρωτοβουλιών για την προστασία τους (π.χ. καθαρισμός μονοπατιών). Από την άλλη, προγράμματα μεγαλύτερης κλίμακας (βλ Διάζωμα) προχωρούν ακόμη και στην αποκατάσταση μνημείων και αρχαιολογικών χώρων έπειτα από σχετική μελέτη ενώ επιδιώκεται η δημιουργία συνεργειών για τη βελτιστοποίηση των οφελών σε όλα τα επίπεδα.

Τέλος, το υλικό ταξινομείται με βάση τις κατηγορίες «τουρισμός» και «τοπική οικονομία», οι οποίες συνδέονται στενά, αφού η ενδεχόμενη ενίσχυση του τουρισμού έχει θετικά οφέλη για την τοπική οικονομία. Έτσι, αναζητούνται συγκεκριμένα στοιχεία που δείχνουν ότι η

πολιτιστική διαδρομή μπορεί να προσελκύσει τουρίστες σε μια περιοχή και κατ' επέκταση να οδηγήσει σε αύξηση των οικονομικών εισροών. Αναλύοντας συνολικά αυτές τις δύο κατηγορίες (ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α, πίνακας 5), βλέπουμε ότι στις περισσότερες περιπτώσεις οι συμμετέχοντες έχουν τη δυνατότητα να συνδυάσουν την περιήγησή τους με άλλες δραστηριότητες ψυχαγωγίας (π.χ. φαγητό) και μάλιστα αρκετές ομάδες προτείνουν επιλογές για έξοδο. Χαρακτηριστικά, υπάρχουν διαδρομές που αφορούν αποκλειστικά τη νυχτερινή ζωή της Αθήνας (βλ. Alternative Tours of Athens). Παράλληλα, γίνεται αντιληπτό ότι στη διάρκεια μιας περιήγησης, μπορεί κανείς να γνωρίσει καλύτερα μια περιοχή και να εντοπίσει σημεία για αγορές ή ψυχαγωγία, ακόμη και αν η συγκεκριμένη διαδρομή δεν τα περιλαμβάνει ως σταθμούς.

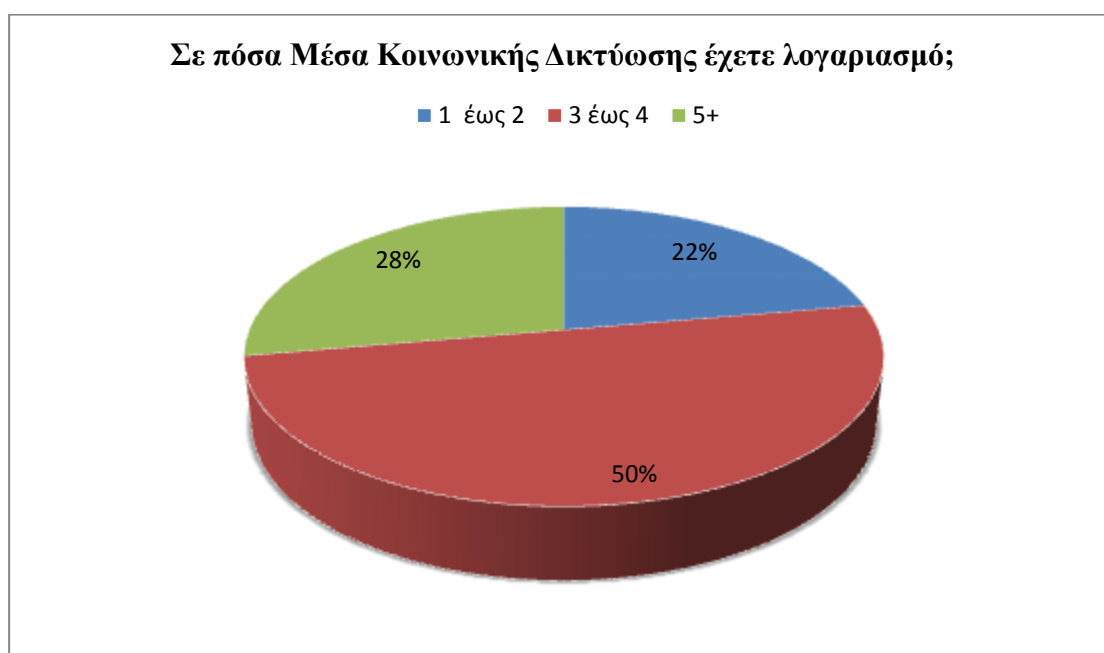
Αξίζει να σημειωθεί ότι σχεδόν όλες οι διαδρομές απευθύνονται και στους τουρίστες ενώ υπάρχουν φορείς που σχεδιάζουν το πρόγραμμά τους αποκλειστικά γι' αυτούς (π.χ. Athens Walkers). Δεδομένου ότι η πολιτιστική διαδρομή είναι ένα τουριστικό προϊόν, φαίνεται ότι μπορεί να ακολουθήσει τη λογική των tour operators και να αποτελέσει μέρος ενός διευρυμένου τουριστικού πακέτου (βλ. Big Olive). Είναι ενδιαφέρον, επίσης, το γεγονός ότι επιδιώκεται η συστηματική προβολή των δράσεων με σκοπό την προσέλκυση τουριστών (βλ. Andros Routes, Handpeak), κάτι το οποίο δηλώνει μια διάθεση για εξωστρέφεια και περαιτέρω αξιοποίηση της πολιτιστικής διαδρομής στο πεδίο του τουρισμού.

Στο πλαίσιο αυτό, η έρευνα προχώρησε στη χαρτογράφηση της διαδικτυακής δραστηριότητας των συγκεκριμένων ομάδων μέσα από την καταμέτρηση των λογαριασμών τους σε έξι μέσα κοινωνικής δικτύωσης που επιλέχθηκαν (ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α, πίνακας 6). Έτσι, βλέπουμε ότι όλες οι ομάδες επιδιώκουν την προβολή των δράσεών τους μέσα από τις σελίδες τους στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Πιο συγκεκριμένα, σε σύνολο 18 εξεταζόμενων περιπτώσεων, παντού επιβεβαιώνουμε τη χρήση του Facebook ενώ σημαντική είναι και η παρουσία στο Twitter (>60%). Ακολουθούν το LinkedIn, το Instagram, το YouTube και το Pinterest (Γράφημα 1).

Γράφημα 1 – Παρουσία πολιτιστικών διαδρομών στα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης

Παρατηρούμε, επίσης, ότι οι περισσότερες ομάδες έχουν ενεργή παρουσία σε παραπάνω από μία πλατφόρμα (Γράφημα 2), στοιχείο που δείχνει ότι γίνεται προσπάθεια να αξιοποιηθούν όλα τα σύγχρονα κανάλια επικοινωνίας με στόχο την προώθηση των δραστηριοτήτων τους και την προσέλκυση του κοινού.

Γράφημα 2 – Πολλαπλή παρουσία στα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης

Το ζητούμενο, λοιπόν, είναι να «βρίσκεται» κανείς εκεί όπου είναι το κοινό του. Δεδομένου ότι η πολιτιστική διαδρομή απευθύνεται σε διάφορες κατηγορίες κοινού, τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης μπορούν να προσφέρουν τον απαραίτητο διάυλο επικοινωνίας. Στην εποχή του multichannel marketing¹²⁷, αυτές οι πλατφόρμες κερδίζουν συνεχώς έδαφος και μάλιστα μπορεί «να επιφέρουν σημαντική απόδοση της επένδυσης σε σχέση με τα παραδοσιακά μέσα επικοινωνίας»¹²⁸. Ενδεικτικό παράδειγμα των σύγχρονων τάσεων είναι η καινοτόμος πρόταση Citytales, μια εφαρμογή για κινητά τηλέφωνα που προτείνει περιπάτους στην Αθήνα παρέχοντας πληροφορίες για τα κτίρια.

Τέλος, η μελέτη των κρατικών πρωτοβουλιών επιβεβαιώνει και πάλι την πρόσφατη ανάπτυξη των πολιτιστικών διαδρομών. Η Πολιτιστική Γραμμή του Ο.Α.Σ.Θ. παρέχει τη δυνατότητα για σύντομη περιήγηση σε σημαντικά αξιοθέατα της Θεσσαλονίκης με ειδικά εξοπλισμένο λεωφορείο και τη συνοδεία οπτικοακουστικού υλικού. Με ελάχιστο κόστος οι πολίτες και οι επισκέπτες περιηγούνται σε σημεία πολιτιστικού ενδιαφέροντος, γεγονός που μπορεί να συμβάλει στη γενικότερη ευαισθητοποίησή τους για τον πολιτισμό. Αποδεικνύεται, έτσι, ότι η πολιτιστική διαδρομή μπορεί να αποτελέσει ένα λειτουργικό εργαλείο για το σχεδιασμό δράσεων προκειμένου να γνωρίσουν οι άνθρωποι την πόλη τους, ενθαρρύνοντας τη συνδιαλλαγή τους με την πολιτισμική κληρονομιά.

Οι Πράσινες Πολιτιστικές Διαδρομές αποτελούν ένα θεσμό που ξεκίνησε το 2012 και συνεχίζεται με μεγάλη απήχηση μέχρι σήμερα. Στο πλαίσιο της τριήμερης δράσης που πραγματοποιείται κάθε χρόνο τέλη Μαΐου/αρχές Ιουνίου, διοργανώνονται διάφορες εκδηλώσεις σε όλη την Ελλάδα, με στόχο την εκπαίδευση των πολιτών σε θέματα προστασίας του πολιτιστικού και φυσικού πλούτου. Το πρόγραμμα απευθύνεται στο ευρύ κοινό, συμπεριλαμβανομένης της μαθητικής κοινότητας, ενώ δεν επιδιώκεται η προσέλκυση τουριστών. Κλείνοντας, θα λέγαμε ότι το σημαντικότερο στοιχείο που αναδεικνύει αυτή η μελέτη περίπτωσης είναι η σημασία των συνεργειών, καθώς για την υλοποίηση συνεργάζονται φορείς και νομοί της επικράτειας (εφορείες αρχαιοτήτων, μουσεία, δήμοι, διευθύνσεις πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, κέντρα περιβαλλοντικής

¹²⁷ Ο όρος αναφέρεται στην πρακτική της αλληλεπίδρασης με τους πελάτες μέσα από ποικίλα μέσα επικοινωνίας, δίνοντάς τους τη δυνατότητα επιλογής.

¹²⁸ Συμβούλιο της Ευρώπης – European Cultural Routes impact on SMEs' innovation, competitiveness, and clustering (2011: 93), διαθέσιμο online στο: http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/Routes/StudyCR_en.pdf

εκπαίδευσης, πανεπιστημιακές σχολές, σχολεία, πολιτιστικοί σύλλογοι, περιβαλλοντικές οργανώσεις, σωματεία, συνεταιρισμοί πολιτών, εθελοντές) ενώ ο συντονισμός γίνεται από τη Διεύθυνση Μουσείων του Υπουργείου Πολιτισμού.

3.3 Συνέντευξη με τις ομάδες σχεδιασμού

Μετά την εξέταση των γραπτών τεκμηρίων, ακολούθησε μια διερευνητική συζήτηση με τη μορφή ημιδομημένης συνέντευξης με κάποιες από τις ομάδες με σκοπό την βαθύτερη κατανόηση της δραστηριότητάς τους. Αυτή η διαδικασία διευκόλυνε το σχεδιασμό ενός οδηγού συνέντευξης, ο οποίος έπειτα στάλθηκε στους συνεντευξιαζόμενους με τη μορφή ερωτηματολογίου¹²⁹. Το ερωτηματολόγιο περιλαμβάνει πέντε ερωτήσεις ανοιχτού τύπου μέσα από τις οποίες επιδιώκεται η καταγραφή των απόψεων των ομάδων σχεδιασμού γύρω από τα βασικά ζητήματα που αφορούν την πολιτιστική διαδρομή. Στο σημείο αυτό, πρέπει να σημειωθεί ότι η επιλογή των ερωτώμενων δεν έγινε με βάση κάποιο συγκεκριμένο κριτήριο. Δεδομένου ότι δεν υπήρξε ανταπόκριση από όλους όσους προσεγγίστηκαν για τους σκοπούς της έρευνας, εδώ συμπεριλαμβάνεται το ποιοτικό υλικό που συλλέχθηκε μέσω των απαντήσεων τριών ομάδων¹³⁰, οι οποίες είναι οι εξής: Big Olive, dot2dot και Handpeak. Ωστόσο, εκτιμάται ότι μπορούμε να εξάγουμε γενικότερα συμπεράσματα, καθώς πρόκειται για συστηματικές πρωτοβουλίες, στο πλαίσιο των οποίων έχουν υλοποιηθεί αρκετές περιηγήσεις μέχρι σήμερα.

Αρχικά, οι συνεντευξιαζόμενοι καλούνται να απαντήσουν σχετικά με τα στάδια που ακολουθούν για τη δημιουργία μιας περιήγησης και τα κριτήρια που λαμβάνουν υπόψη. Με τον τρόπο αυτό, προσπαθούμε να προσδιορίσουμε τη μεθοδολογία σχεδιασμού της πολιτιστικής διαδρομής προκειμένου να τεθούν κάποιοι γενικοί κανόνες. Μέσα από τη μελέτη των απαντήσεων που συγκεντρώθηκαν (ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α, σελ 101-105), διαφαίνεται ότι όλες οι ομάδες ακολουθούν συγκεκριμένα βήματα: ξεκινούν από μία αρχική ιδέα, την οποία έπειτα επεξεργάζονται περαιτέρω μέσα από μελέτη και έρευνα, ώστε να διαμορφωθεί το καταγεγραμμένο υλικό και να οριστικοποιηθούν τα σημεία που θα περιλαμβάνονται στη διαδρομή. Ακολουθεί ο σχεδιασμός της διαδρομής –αφετηρία, ενδιάμεσοι σταθμοί, τέλος- και η υλοποίηση. Ενδεικτικό στοιχείο της συστηματικής προσπάθειας είναι το «πειραματικό launch» που αποτελεί μέρος της διαδικασίας που εφαρμόζει η ομάδα Big Olive.

¹²⁹ Το ερωτηματολόγιο συνοδευόταν από μία επιστολή που εξηγούσε τους σκοπούς της έρευνας προκειμένου οι συνεντευξιαζόμενοι να είναι πλήρως ενήμεροι για τις προθέσεις του ερευνητή. Η συνοδευτική επιστολή παρατίθεται στο Παράρτημα Α.

¹³⁰ Οι ερωτήσεις είναι κοινές και για τις τρεις ομάδες ώστε η έρευνα να προχωρήσει σε μια συγκριτική εξέταση των απόψεων. Παρατίθενται στο Παράρτημα Α.

Ως προς τα κριτήρια που λαμβάνονται υπόψη κατά το σχεδιασμό, βλέπουμε ότι επιδιώκεται η άνεση και η ελάχιστη δυνατή κούραση για τους συμμετέχοντες (βλ Handpeak: *«τα σημεία να μην απέχουν πολύ»*) αφού οι περιηγήσεις γίνονται με τα πόδια αλλά και η επιλογή του κατάλληλου εισηγητή. Οι ανάγκες του κοινού και το ωράριο λειτουργίας των επισκέψιμων χώρων αποτελούν, επίσης, παράγοντες που καθορίζουν την τελική διαμόρφωση του σχεδίου μιας διαδρομής.

Στη συνέχεια, η έρευνα επιδιώκει τον προσδιορισμό του κοινού των πολιτιστικών διαδρομών. Σε όλες τις περιπτώσεις, οι δράσεις απευθύνονται στο ευρύ κοινό, τόσο στους κατοίκους της περιοχής που υλοποιείται η διαδρομή όσο και στους επισκέπτες της πόλης, ξένους ή Έλληνες. Οι συμμετέχοντες προέρχονται συνήθως από ανώτατο μορφωτικό/οικονομικό επίπεδο (βλ Big Olive: ποσοστό 80%), γεγονός που επαληθεύει τα όσα αναφέρθηκαν νωρίτερα στο θεωρητικό πλαίσιο, ότι δηλαδή ο πολιτιστικός τουρισμός προσελκύει ποιοτικούς τουρίστες. Ακόμη, φαίνεται να υπάρχει αυξανόμενο ενδιαφέρον από οργανωμένους φορείς, δημόσιους ή ιδιωτικούς, (π.χ. εταιρείες, σχολεία, πανεπιστήμια, πανεπιστήμια κ.ά.). Η γενικότερη ανταπόκριση του κοινού κρίνεται ικανοποιητική μέχρι στιγμής.

Με γνώμονα τα ερευνητικά ερωτήματα, οι συνεντευξιζόμενοι καλούνται να απαντήσουν έπειτα σχετικά με τη συνεισφορά της πολιτιστικής διαδρομής στο πεδίο του πολιτισμού, του τουρισμού και της τοπικής οικονομίας. Έτσι, βλέπουμε ότι όλες οι ομάδες πιστεύουν ότι μπορούν να συμβάλουν στην ανάδειξη και προστασία της πολιτισμικής κληρονομιάς, μέσα από την προβολή των πόρων της πόλης και μάλιστα των λιγότερων προβεβλημένων (π.χ. μικρά μουσεία, σύγχρονοι δημιουργοί). Η πολιτιστική διαδρομή προσφέρει τη δυνατότητα για *«επαναπροσέγγιση της ιστορίας με νέους κι ενδιαφέροντες τρόπους»* (Big Olive) και *«ανάδειξη των διαφορετικών όψεων της πόλης μέσα από διαφορετικούς τρόπους θέασης και ερμηνείας του παρελθόντος και του παρόντος της πόλης»* (dot2dot). Σε κάθε περίπτωση το κοινό μπορεί να εξοικειωθεί με την πολιτισμική κληρονομιά της πόλης, να κατανοήσει καλύτερα το πλαίσιο στο οποίο ζει και να νιώσει ότι τον αφορά. Κατ' επέκταση, θα λέγαμε ότι η γνώση και η ευαισθητοποίηση είναι τα πρώτα βήματα για την προστασία και τη διατήρηση.

Στο πεδίο του τουρισμού, αναδεικνύεται ότι η πολιτιστική διαδρομή αποτελεί μια νέα πρόταση για την προσέλκυση τουριστών. Δεδομένου ότι οι ανάγκες του σύγχρονου τουρίστα έχουν αλλάξει, η πολιτιστική διαδρομή μπορεί να παρέχει στους τουρίστες μια νέα αυθεντική

εμπειρία, την οποία «πιθανότατα θα μοιραστεί με άλλους» (dot2dot). Η προσέλκυση τουριστών είναι αναμφίβολα ένας μοχλός τόνωσης της τοπικής οικονομίας. Παράλληλα, στο πλαίσιο της πολιτιστικής διαδρομής, επιδιώκονται συνέργειες με εταιρείες και startup επιχειρήσεις, δημιουργούνται νέες θέσεις εργασίας και αυξάνεται η επισκεψιμότητα των λιγότερο προβεβλημένων χώρων. Επίσης, η γενικότερη εξοικείωση των ανθρώπων με την πόλη καθιστά πιο εύκολη τη δραστηριοποίησή τους μέσα σε αυτήν. Αντιλαμβάνεται, λοιπόν, κανείς ότι η τοπική οικονομία μπορεί να αποκομίσει αρκετά οφέλη από την ανάπτυξη των πολιτιστικών διαδρομών. Το σημαντικότερο, κατά την άποψή μου, είναι ότι δεν ενισχύεται μόνο από τις τουριστικές εισροές αλλά μπορεί να ανατροφοδοτείται καθημερινά από την ενίσχυση της τοπικής αγοράς.

Τέλος, δεδομένου ότι από όλες τις πλευρές τονίζεται η σημασία της πολιτιστικής διαδρομής - τόσο στα τεκμήρια που αναλύθηκαν όσο και στην αρχική επικοινωνία- οι ομάδες καλούνται να απαντήσουν ποια είναι τα συστατικά της δυναμικής τέτοιων προγραμμάτων. Σε όλες τις περιπτώσεις φαίνεται ότι υπάρχει μια σύγχρονη προσέγγιση, γεγονός που συνιστά την ειδοποιό διαφορά της πολιτιστικής διαδρομής από άλλες περιηγήσεις/ ξεναγήσεις. Η διαφορετική φιλοσοφία και ματιά (Handpeak), η συνεργασία επιστημόνων και φορέων (dot2dot) και ο συνδυασμός εκπαίδευσης και ψυχαγωγίας (Big Olive) δημιουργούν την προστιθέμενη αξία στην πολιτιστική διαδρομή και την προοπτική για περαιτέρω αξιοποίηση του εργαλείου στο πεδίο του πολιτισμού και του τουρισμού.

3.4 Κριτήρια και βήματα για το σχεδιασμό πολιτιστικών διαδρομών

Η μελέτη των διαφόρων πολιτιστικών διαδρομών οδηγεί στον προσδιορισμό κάποιων συγκεκριμένων κριτηρίων βάσει των οποίων μπορεί κανείς να σχεδιάσει μια τέτοια διαδρομή. Παρόλο που τα **κριτήρια** που προτείνονται εδώ δεν συνιστούν ένα δεσμευτικό μηχανισμό, ωστόσο μπορούν να λειτουργήσουν υποστηρικτικά κατά τη διαδικασία σχεδιασμού και να καθοδηγήσουν οποιονδήποτε δραστηριοποιείται στο συγκεκριμένο πεδίο.

Καταρχάς, μια πολιτιστική διαδρομή θα πρέπει να «απαντάει» στα εξής ερωτήματα: α) Τι, β) Πού και γ) Γιατί, δηλαδή θα πρέπει να είναι ξεκάθαρο εξ αρχής τι περιλαμβάνει, πού υλοποιείται και για ποιο λόγο σχεδιάζεται. Με άξονα αυτά τα ερωτήματα, για να χαρακτηριστεί μια διαδρομή «πολιτιστική», θα πρέπει να:

Τι;

- Έχει μια συγκεκριμένη θεματική
- Συνδέει σημεία που έχουν επιλεγεί μέσω μιας διαδικασίας καταγραφής και ερμηνείας
- Φέρει μια συγκεκριμένη ταυτότητα (branding)

Πού;

- Καλύπτει μια συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή
- Υλοποιείται σε περιοχές που έχουν ανάγκη ανάδειξης ή προστασίας

Γιατί;

- Στοχεύει στην ανάδειξη και προστασία της πολιτισμικής ή/και φυσικής κληρονομιάς
- Συνεισφέρει στην ενίσχυση του τουρισμού και της τοπικής οικονομίας

Ωστόσο, θα λέγαμε ότι η ύπαρξη ενός κεντρικού θέματος δεν αρκεί¹³¹ για τη δημιουργία μιας πολιτιστικής διαδρομής αλλά θα πρέπει να εξασφαλιστεί η διασύνδεση των σημείων σύμφωνα με τους στόχους που έχουν τεθεί.

¹³¹ Συμβούλιο της Ευρώπης – European Cultural Routes impact on SMEs' innovation, competitiveness, and clustering (2011: 37), διαθέσιμο online στο: http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/Routes/StudyCR_en.pdf

Στη συνέχεια, συνοψίζονται τα κομβικά **στάδια** για τη δημιουργία μιας πολιτιστικής διαδρομής, έτσι όπως προέκυψαν από τη μελέτη των ποικίλων ελληνικών περιπτώσεων:

- 1) Μελέτη ταυτότητας περιοχής (ιστορία, γεωγραφικά και διοικητικά στοιχεία, δημογραφικά και οικονομικά χαρακτηριστικά, φυσικό περιβάλλον)
- 2) Προσδιορισμός στόχων πολιτιστικής διαδρομής
- 3) Καταγραφή πολιτιστικών και φυσικών πόρων
- 4) Ερμηνεία υλικού
- 5) Σχεδιασμός διαδρομής
- 6) Διαμόρφωση ταυτότητας διαδρομής (επωνυμία, λογότυπο, υλικά)
- 7) Σχεδιασμός πλάνου επικοινωνίας και προώθησης
- 8) Έναρξη διαδρομής

Παράλληλα, θα πρέπει να σημειωθεί ότι αφού ολοκληρωθεί η χαρτογράφηση της περιοχής, στα επόμενα στάδια θα πρέπει να καταγραφούν τα τεχνικά έργα που ενδεχομένως απαιτούνται (π.χ υποδομές) για την υλοποίηση της διαδρομής καθώς και οι συνολικές δαπάνες ώστε να εξασφαλιστούν οι αναγκαίοι οικονομικοί πόροι.

ΜΕΡΟΣ Γ΄

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΠΙΛΟΤΙΚΗΣ

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΔΙΑΔΡΟΜΗΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Σχεδιασμός πιλοτικής πολιτιστικής διαδρομής στο νησί της Λέρου

4.1 Εισαγωγή

Μετά την ολοκλήρωση της μελέτης των περιπτώσεων που καταγράφηκαν, η έρευνα προχωράει στο σχεδιασμό πιλοτικής πολιτιστικής διαδρομής στο νησί της Λέρου. Με γνώμονα το ότι η ανάπτυξη του πολιτιστικού τουρισμού βασίζεται «στην αυθεντικότητα απομακρυσμένων προορισμών»¹³², η Λέρος θα μπορούσε να θεωρηθεί κατάλληλο μέρος για την αξιοποίηση της πολιτιστικής διαδρομής. Δεδομένου μάλιστα του πλούσιου πολιτιστικού αποθέματος που διαθέτει, το εργαλείο αυτό μπορεί να φανεί ιδιαίτερα χρήσιμο στην πολιτιστική διαχείριση. Παράλληλα, το τουριστικό προφίλ του νησιού δεν δείχνει ιδιαίτερα ενισχυμένο στην εγχώρια αγορά, αφού πρόκειται για έναν τόπο στενά συνδεδεμένο στην αντίληψη των Ελλήνων με το Ψυχοθεραπευτήριο¹³³ και τους τόπους εξορίας¹³⁴ κατά τη διάρκεια της Δικτατορίας. Σε συνδυασμό με τις έντονες προσφυγικές ροές λόγω της πρόσφατης κρίσης, ο τουρισμός της Λέρου φαίνεται να έχει ανάγκη στήριξης, γεγονός που επιβεβαιώνεται από την απόφαση για ένταξη του νησιού στα προγράμματα¹³⁵ τουριστικής προβολής και στήριξης που υλοποιούν το υπουργείο Οικονομίας, Ανάπτυξης και Τουρισμού, το υπουργείο Εργασίας και ο ΕΟΤ για τη στήριξη των νησιών του Αιγαίου που δέχθηκαν τις μεγαλύτερες «πιέσεις» από το προσφυγικό.

Καταρχάς, θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο σχεδιασμός της προτεινόμενης διαδρομής είναι αποτέλεσμα εκτενούς μελέτης γύρω από την ιστορία, τον πολιτισμό και τα οικονομικά χαρακτηριστικά του νησιού, καθώς και επιτόπιας έρευνας, προκειμένου να εξασφαλιστεί η διασταύρωση των πληροφοριών αλλά και η συλλογή περαιτέρω στοιχείων. Δεδομένου, επίσης, ότι η έννοια της πολιτιστικής διαδρομής είναι συνυφασμένη με τη διάσταση του χώρου, δεν θα γινόταν να προχωρήσει ο σχεδιασμός χωρίς την επιτόπια επίσκεψη στα σημεία πολιτιστικού ενδιαφέροντος.

¹³² Συμβούλιο της Ευρώπης – European Cultural Routes impact on SMEs' innovation, competitiveness, and clustering (2011: 6), διαθέσιμο online στο:

http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/Routes/StudyCR_en.pdf

¹³³ Το 1957 ιδρύεται με Βασιλικό Διάταγμα η «Αποικία Ψυχοπαθών Λέρου».

¹³⁴ Ιδρύθηκαν στρατόπεδα στο Παρθέني και στο Λακκί. Σύμφωνα με εκτιμήσεις, από τον Ιούλιο του 1967 μέχρι το 1971 «φιλοξενήθηκαν» περίπου 4000 άτομα, ανάμεσα τους ο Γλέζος και ο Ρίτσος.

¹³⁵ lerosnews.gr

Στο πλαίσιο της βιώσιμης ανάπτυξης, ο τουριστικός σχεδιασμός θα πρέπει να ακολουθήσει κάποια συγκεκριμένα βήματα¹³⁶: προσδιορισμός στόχων και επιδιώξεων, αναγνώριση τουριστικού συστήματος, διαμόρφωση και αξιολόγηση εναλλακτικών λύσεων, επιλογή/εφαρμογή, παρακολούθηση/αξιολόγηση. Η πολιτιστική διαδρομή, επομένως, θα πρέπει να υπηρετεί τους στόχους της συνολικής στρατηγικής που τίθενται αναφορικά με τον τουρισμό της Λέρου.

Δεδομένου ότι η παρούσα έρευνα είναι μικρής κλίμακας, δεν προχωρούμε σε μεθοδική ανάλυση κοινωνικο-οικονομικών μεγεθών με βάση συγκεκριμένους δείκτες. Συλλέγονται, όμως, τα στοιχεία εκείνα που αποτυπώνουν τη σημερινή εικόνα της Λέρου σε ό,τι αφορά το πεδίο του τουρισμού και του πολιτισμού. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με στοιχεία¹³⁷ της Υπηρεσίας Πολιτικής Αεροπορίας, οι αεροπορικές αφίξεις στη Λέρο μειώθηκαν κατά 2,4% στο δεκάμηνο 2015 ενώ έντονες ανησυχίες¹³⁸ εκφράζονται από την Ένωση Ξενοδόχων Λέρου-Λειψών δεδομένης της πτώσης 25-30% στις κρατήσεις κατά την έναρξη της φετινής τουριστικής περιόδου. Εντοπίζεται, λοιπόν, η ανάγκη τόνωσης του τουρισμού, αφού το προσφυγικό οδήγησε σε μείωση των τουριστικών εισροών.

Παράλληλα, σύμφωνα με τα δεδομένα SWOT ανάλυσης που δημοσίευσε η Περιφέρεια Ν. Αιγαίου, «οι φυσικές ομορφιές του νησιού, η πλούσια χλωρίδα και πανίδα καθώς και τα αρχαιολογικά ευρήματα της περιοχής αποτελούν ιδιαιτερότητα του νησιού και ισχυρό πόλο έλξης επισκεπτών»¹³⁹. Αντίστοιχη ανάλυση της εταιρείας Global Sustain το 2015 επισημαίνει ως ευκαιρία για τα νησιά του Ν. Αιγαίου, το «μεγαλύτερο ποσοστό τουρισμού υψηλής προστιθέμενης αξίας (κρουαζιέρες, εναλλακτικός και θεματικός τουρισμός, όπως οικοτουρισμός, θρησκευτικός τουρισμός, πολιτιστικός τουρισμός κλπ.)»¹⁴⁰. Λαμβάνοντας υπόψη αυτά τα στοιχεία, η Λέρος φαίνεται να ενδείκνυται για την ανάπτυξη πολιτιστικού τουρισμού και έτσι, η πολιτιστική διαδρομή προτείνεται εδώ ως εργαλείο διαχείρισης των υφιστάμενων πόρων.

¹³⁶ Stynes and O'Halloran (1987) όπως αναφέρεται στο Κοκκώσης και Τσάρτας (2001: 268)

¹³⁷ <http://rodosreport.gr/os-leros/>

¹³⁸ <http://www.dimokratiki.gr/12-05-2016/sta-mikra-nisia-tis-dodsou-o-tourismos-den-pai-katholou-kala/>

¹³⁹ Περιφέρεια Ν.Αιγαίου – Επιχειρησιακό Σχέδιο Αγροτικής Ανάπτυξης 2014-2020 (2010: 27), διαθέσιμο online στο <https://ecoanemos.files.wordpress.com/2010/01/leros.pdf>

¹⁴⁰ Μελέτη Global Sustain «Σύνδεση- Δικτύωση- Ανάπτυξη Επιχειρηματικότητας στον τομέα του Πολιτισμού» (2015: 197), διαθέσιμη online στο [Μελέτη Global Sustain](#)

Στο σημείο αυτό, αξίζει να αναφερθεί ότι έχουν ήδη γίνει κάποιες μελέτες σχετικά με την ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας στον τομέα του πολιτισμού, σύμφωνα με το νέο χρηματοδοτικό σχέδιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης 2014-2020. Ενδεικτικά, η μελέτη της εταιρείας Global Sustain¹⁴¹ προτείνει μεταξύ άλλων για τη Λέρο τη δημιουργία πολιτιστικών διαδρομών σε μνημεία και χώρους πολιτιστικού ενδιαφέροντος και τη δικτύωση μουσείων ώστε μέσω της συνεργασίας να προωθηθούν κοινές δράσεις.

Διαφαίνεται, λοιπόν, ότι ο σχεδιασμός πολιτιστικών διαδρομών θα μπορούσε να αποτελέσει ένα μέτρο πολιτιστικής διαχείρισης στη Λέρο, καθώς μάλιστα δεν υπάρχουν μέχρι σήμερα περιπατητικές διαδρομές με σήμανση. Η μοναδική συστηματική πρωτοβουλία που είχε ξεκινήσει να υλοποιείται είναι το έργο «**Χαρτογράφηση και Αποτύπωση των Μνημείων Ιστορικής και Πολιτιστικής Κληρονομιάς**», προϋπολογιζόμενης συνολικής δαπάνης 536.750€¹⁴², που δρομολογήθηκε έπειτα από δημόσιο ανοικτό μειοδοτικό διαγωνισμό του Δήμου Λέρου το 2005. Μεταξύ άλλων, η μελέτη προέβλεπε¹⁴³ την ανακατασκευή των οδών - μονοπατιών που οδηγούν στα σημαντικότερα μνημεία του νησιού και στα οποία έχουν ήδη τοποθετηθεί πέτρινα κιόσκια (ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β, εικόνα 1) για τις στάσεις των περιπατητών. Ωστόσο, φαίνεται ότι το έργο δεν ολοκληρώθηκε λόγω αγκυλώσεων¹⁴⁴ που προέκυψαν κατά τη διαχείριση, με αποτέλεσμα αυτά τα σημαντικά μνημεία της πολιτισμικής κληρονομιάς του νησιού να στερούνται την προστασία που θα τους εξασφάλιζε το πρόγραμμα και να κινδυνεύουν σοβαρά με φθορά.

Τέλος, διοργανώνονται κάποιες ιστορικές περιηγήσεις από τον ελληνο-ιταλικό σύλλογο ΑΙΑΛ¹⁴⁵ σε συνεργασία με ένα ελληνικό ταξιδιωτικό πρακτορείο¹⁴⁶ που ασχολείται με τον εναλλακτικό τουρισμό. Οι διαδρομές περιλαμβάνουν τα σημεία που είχαν ενταχθεί στο παραπάνω πρόγραμμα και πραγματοποιούνται στο πλαίσιο των πολιτιστικών ανταλλαγών του συλλόγου.

¹⁴¹ Μελέτη Global Sustain «Σύνδεση- Δικτύωση- Ανάπτυξη Επιχειρηματικότητας στον τομέα του Πολιτισμού» (2015: 300-301), διαθέσιμη online στο [Μελέτη Global Sustain](#)

¹⁴² Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Διακηρύξεων Δημοσίων Συμβάσεων, αρ φύλλου 753 (2005: 10), διαθέσιμο online στο <http://www.et.gr/index.php/2013-01-28-14-06-23/2013-01-29-08-13-13>

¹⁴³ Περιφέρεια Ν.Αιγαίου – Επιχειρησιακό Σχέδιο Αγροτικής Ανάπτυξης 2014-2020 (2010: 22), διαθέσιμο online στο <https://ecoanemos.files.wordpress.com/2010/01/leros.pdf>

¹⁴⁴ <http://www.lerosnews.gr/1/2/ta-nea-tis-lerou/2143-dimotikoi-symvouloi-kataggelloun-oti-ta-istorika-mnimeia-tis-lerou-exoun-afethei-sto-eleos-aigoprovaton-kai-ktinotrofon.html>

¹⁴⁵ http://www.aial.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=373%3Aitinerari-storici-leros-museo-allaperto-della-2gm&Itemid=489&lang=el

¹⁴⁶ Για περισσότερες πληροφορίες βλ <http://www.lerosactive.com/>

4.2 Στάδια σχεδιασμού της πολιτιστικής διαδρομής

Με βάση τα στάδια που προσδιορίστηκαν νωρίτερα ως απαραίτητα βήματα για το σχεδιασμό διαδρομών, αρχικά **διερευνούμε την ταυτότητα** της Λέρου ώστε να αποκτήσουμε μια συνολική εικόνα και να μπορέσουμε στη συνέχεια να αποτιμήσουμε τη σημασία του υλικού που θα συγκεντρώσουμε. Πιο συγκεκριμένα, εξετάζονται γεωγραφικά και διοικητικά στοιχεία, δημογραφικά και οικονομικά χαρακτηριστικά, η ιστορία του νησιού και το φυσικό περιβάλλον.

Συνοπτικά, η Λέρος βρίσκεται στο ΝΑ Αιγαίο και ανήκει στα Δωδεκάνησα. Έχει έκταση 53 τ.χλμ, περίμετρο περίπου 44,5 χλμ. και είναι το ένατο σε έκταση νησί του Νομού Δωδεκανήσου. Εντάσσεται διοικητικά στην επαρχία Καλύμνου του Νομού Δωδεκανήσου της Περιφέρειας Νοτίου Αιγαίου. Αποτελείται από ένα Δημοτικό Διαμέρισμα, που περιλαμβάνει: α) τη νήσο Λέρο, τις νησίδες Λέβιθα και Φαρμακονήσι, που έχουν μόνιμο πληθυσμό και β) τις νησίδες Αρχάγγελος, Βελόνα, Γλάρος, Μαύρα, Μεγάλο Λιβάδι, Πηγανούσα, Πλάκα, Στρογγυλή και Τρυπητή, που δεν έχουν μόνιμο πληθυσμό. Σύμφωνα με την απογραφή¹⁴⁷ του 2011 της ΕΛΣΤΑΤ, έχει 7.755 μόνιμους κατοίκους. Απέχει από τον Πειραιά 171 ν.μ. και η διάρκεια του ταξιδιού είναι περίπου 9 ώρες. Διαθέτει, επίσης, αεροδρόμιο με δυνατότητα εξυπηρέτησης μικρών αεροπλάνων περίπου 50 θέσεων. Τέλος, η οικονομία του νησιού εξαρτιέται κατά κύριο λόγο τις τελευταίες δεκαετίες από τη λειτουργία του Ψυχιατρείου, καθώς εκεί απασχολείται ένα μεγάλο ποσοστό του οικονομικά ενεργού πληθυσμού.

Ιστορία¹⁴⁸

Η Λέρος κατέχει στρατηγική θέση στο νοτιανατολικό Αιγαίο, γεγονός που καθόρισε την ιστορική της διαδρομή στο πέρασμα των χρόνων. Κατοικείται για πρώτη φορά κατά τη Νεολιθική εποχή ενώ τον 5^ο αι. φαίνεται να βρίσκεται υπό την πολιτική επιρροή της ιωνικής Μιλήτου. Από το τέλος του 3^{ου} αι μ.Χ., η Λέρος αποτελεί τμήμα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, επικρατεί ο χριστιανισμός και δημιουργούνται αξιόλογα δείγματα εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής και οχυρωματικά έργα. Το 1314 καταλαμβάνεται από τους Ιππότες, οι οποίοι την διοικούν δεσποτικά μέχρι την επικράτηση των Τούρκων το 1522. Η

¹⁴⁷ http://www.statistics.gr/documents/20181/1210503/FEK_Nomimos_rev.pdf/9c385e3d-cd1c-4a9f-8caa-036bb1febe69

¹⁴⁸ Για την ιστορία της Λέρου μέχρι το 1948, βλ Σαλιάρη-Βρατσάλη (2009)

περίοδος της Τουρκοκρατίας βρίσκει το νησί να διατηρεί αρκετά προνόμια ενώ παράλληλα οι Λεριοί της διασποράς προσπαθούν με κάθε τρόπο να στηρίζουν τον τόπο τους. Η Λέρος συμμετέχει ενεργά στην επανάσταση του 1821 και τελικά ενσωματώνεται στο ελληνικό κράτος (1823-1830). Με το Πρωτόκολλο, όμως, του Λονδίνου (1830) παραχωρείται από τις Μεγάλες Δυνάμεις μαζί με τα υπόλοιπα Δωδεκάνησα και τη Σάμο στην Τουρκία. Το 1912 καταλαμβάνεται από τους Ιταλούς στο πλαίσιο της επεκτατικής τους πολιτικής. Κατά την περίοδο της ιταλικής κατοχής (1912-1943) υλοποιούνται εκτεταμένα στρατιωτικά έργα με στόχο να γίνει το νησί αξιόλογη στρατιωτική βάση ενώ επιχειρείται σταδιακά ο εξιταλισμός του πληθυσμού. Το λιμάνι στο Λακκί θεωρείται ότι φέρει συγκριτικό πλεονέκτημα καθώς πρόκειται για ευρύχωρο και προστατευμένο φυσικό κόλπο. Η πόλη ανοικοδομείται¹⁴⁹ από την αρχή με βάση ένα νέο αρχιτεκτονικό ρυθμό που είχε εφαρμοστεί στην Ιταλία την προηγούμενη δεκαετία με το όνομα «Διεθνές Στυλ», αποτελώντας ακόμα και σήμερα μια πόλη με μοναδική αισθητική. Κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και μετά τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας, οι Γερμανοί επιχειρούν να κατακτήσουν το νησί, το οποίο υπερασπίζονται Άγγλοι και Ιταλοί. Ακολουθεί η Μάχη της Λέρου με κορυφαία στιγμή τη βύθιση του ελληνικού αντιτορπιλικού «Βασίλισσα Όλγα» από τους Γερμανούς (26/09/1943), οι οποίοι καταλαμβάνουν τελικά το νησί μετά από δύο σχεδόν μήνες σφοδρών βομβαρδισμών (16/11/1943). Η απελευθέρωση της Λέρου έρχεται το 1945 με τη λήξη του Β' Π.Π. Τα επόμενα δύο χρόνια το νησί βρίσκεται εκ νέου υπό αγγλική κατοχή και τέλος, το Μάρτιο του 1948 ενσωματώνεται στο ελληνικό κράτος μαζί με τα υπόλοιπα Δωδεκάνησα. Στη νεότερη ιστορία του νησιού, καταγράφεται η ίδρυση δύο στρατοπέδων που χρησιμοποιήθηκαν ως τόποι εξορίας πολιτικών κρατουμένων από το καθεστώς της Δικτατορίας (1967- 1974) και η δημιουργία κρατικού ψυχιατρείου (1957) που λειτουργεί μέχρι σήμερα.

Φυσικό Περιβάλλον

Η Λέρος ξεχωρίζει από τα γειτονικά νησιά των Δωδεκανήσων λόγω του εύφορου εδάφους της. Έχει εύκρατο κλίμα, γεγονός που ευνοεί την καλλιέργεια¹⁵⁰ ελιάς, κηπευτικών, δημητριακών, εσπεριδοειδών και αμπελιών, αλλά και τροπικών φυτών, φοινίκων και λωτών. Η πανίδα¹⁵¹ του νησιού περιλαμβάνει ποικιλία πτηνών και ζώων ενώ οι νησίδες Πηγανούσα,

¹⁴⁹ Για περισσότερες πληροφορίες για την αρχιτεκτονική στο Λακκί, βλ. Σαλιάρη- Βρατσάλη (2009: 82-87)

¹⁵⁰ Για τη γλωρίδα του νησιού, βλ. Χαρίνου (2008: 39)

¹⁵¹ Για την πανίδα του νησιού, βλ. Περιφέρεια Ν.Αιγαίου – Επιχειρησιακό Σχέδιο Αγροτικής Ανάπτυξης 2014-2020 (2010: 2-3), διαθέσιμο online στο <https://ecoanemos.files.wordpress.com/2010/01/leros.pdf>

Μεγάλο Γλαρονήσι, Μικρό Γλαρονήσι, Λέρικο έχουν χαρακτηριστεί από την επιστημονική κοινότητα ως Ζώνες Ειδικής Προστασίας και έχουν ενταχθεί στο Δίκτυο Natura 2000. Μεταξύ των ειδών βρίσκουμε το πράσινο φρύνο (είδος βατράχου), την ελληνική χελώνα, πέντε είδη σαυρών, εννιά είδη φιδιών και τρία είδη θηλαστικών (σκαντζόχοιρος, δίχρωμη χωραφομυγαλίδα, αγριοκούνελο).

Στο επόμενο στάδιο, έχοντας μελετήσει προσεκτικά το προφίλ του νησιού, **θέτουμε τους στόχους** της προτεινόμενης δράσης ώστε να είναι δυνατή η αξιολόγησή της σε μια μεταγενέστερη φάση. Έτσι, οι βασικές επιδιώξεις που τίθενται είναι: η προβολή του τοπικού πολιτισμού, η ανάδειξη πολιτιστικών πόρων που χρειάζονται προστασία, η γενικότερη ευαισθητοποίηση των πολιτών για την ιστορία και τον πολιτισμό, η προσέλκυση τουριστών και η ενίσχυση της τοπικής οικονομίας.

Κατόπιν, **καταγράφουμε τους πολιτιστικούς πόρους** προκειμένου να έχουμε μια σαφή εικόνα για το πολιτιστικό απόθεμα του νησιού. Λόγω του ότι η παρούσα έρευνα είναι μικρής κλίμακας, η περιοχή που επιλέχθηκε για εκτενή μελέτη και χαρτογράφηση είναι ένα οικιστικό σύνολο στο ανατολικό τμήμα του νησιού, που αποτελείται από τους οικισμούς Αγία Μαρίνα και Πλάτανο, που πλέον έχουν ενοποιηθεί αποτελώντας το διοικητικό και εμπορικό κέντρο της Λέρου, και τον οικισμό Παντέλι. Η αρχική μελέτη γύρω από την ιστορία και τον πολιτισμό της Λέρου έδειξε ότι στη γύρω περιοχή υπάρχουν αξιόλογοι πολιτιστικοί πόροι. Μάλιστα, ο συνεχόμενος αυτός οικισμός (Παντέλι- Πλάτανος- Αγία Μαρίνα) έχει χαρακτηριστεί ως «τόπος ιστορικού και ιδιαίτερου φυσικού κάλλους, χρήζοντος ειδικής κρατικής προστασίας»¹⁵². Παράλληλα, δεδομένου ότι η πολιτιστική διαδρομή αποτελεί ένα σχετικά νέο προϊόν για το νησί, κρίνεται ότι αυτοί οι οικισμοί ενδείκνυνται ως αφετηρία, αφού με τον τρόπο αυτό θα μπορέσει να επικοινωνηθεί καλύτερα προς τα έξω η συγκεκριμένη ενέργεια χάρη στην τουριστική κίνηση.

Πιο συγκεκριμένα καταγράφονται¹⁵³ οι εξής πολιτιστικοί πόροι:

α) Αγία Μαρίνα

¹⁵² Φ.3 1/42650/3332/19-1 1-1973 Απόφαση του ΥΠ.ΠΟ.&Ε όπως αναφέρεται στο Χαρίνου (2008: 40)

¹⁵³ Έπειτα από βιβλιογραφική μελέτη και επιτόπια έρευνα, παρατίθενται τα σημαντικότερα σημεία πολιτιστικού ενδιαφέροντος καθώς και μια συνοπτική περιγραφή τους.

Αρχαιολογικό Μουσείο¹⁵⁴: νεοκλασικής αρχιτεκτονικής διατηρητέο κτίριο με αξιόλογα ευρήματα, επιγραφές, επιτύμβιες στήλες, νομίσματα, ψηφιδωτά και αγγεία, εκθέματα από την Κλασική Περίοδο καθώς και αντικείμενα της Παλαιοχριστιανικής Εποχής

Κάστρο Μπούρτζι¹⁵⁵: επάκτιο φρούριο, πιθανότατα της ρωμαϊκής περιόδου, που φέρει χαρακτηριστικά δείγματα της ρωμαϊκής τεχνοτροπίας (ψηφιδωτά με ωραίες χρωματικές συνθέσεις και σχέδια, τοξοειδείς κατασκευές, λείψανα υδραγωγείου κ.ά.)

Αλευρόμυλος «Καστή»¹⁵⁶: βιομηχανικό συγκρότημα, ιστορικό διατηρητέο μνημείο, φτιάχτηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1880, περιλαμβάνει χώρο παραγωγής αλεύρων, ξυλουργείο, ελαιοτριβείο, χώρο παραγωγής ενέργειας, βοηθητικούς χώρους, silo και φρέαρ, μορφολογικά στοιχεία με επιρροές από ευρωπαϊκά βιομηχανικά κτίρια του 19^{ου} αι και νεοκλασικισμό.

Ιστορικός ανεμόμυλος: κτισμένος μέσα στο νερό, δωρεά κάποιου πλούσιου Λεριού της Αιγύπτου

Ναός Αγίας Μαρίας: χτισμένος τη δεκαετία του 1930, με πρόσοψη επενδυμένη με σκαλιστές μαύρες πέτρες από το νησί Λέβιθα και με κόκκινες ψηφιδωτές από τον όρμο Κρυφό

Φάρος

β) Πλάτανος

Αρχοντικό Κανδιόγλου¹⁵⁷: σπάνιο δείγμα αρχιτεκτονικής, η οποία σήμερα δεν υπάρχει πια στο νησί

Αρχοντικό Αντωνέλλου

Αρχοντικό αδερφών Ρούσσου

Δημοτική Βιβλιοθήκη: στεγάζεται στο πλήρως ανακαινισμένο κτίριο της Λεριακής Λέσχης, πάνω από 20.000 βιβλία, μέλος του δικτύου Future Library

¹⁵⁴ Δρελιώση-Ηρακλείδου και Μιχαηλίδου (2006: 40-44)

¹⁵⁵ Ήσυχος (1989: 20)

¹⁵⁶ <http://www.mylos-leros.gr/index.php?categoryid=8>

¹⁵⁷ Βενιάδου στο Φιλιππίδης (1990: 133)

Εκκλησίες Χριστού, Σταυρού, Αγίας Παρασκευής

Παραδοσιακά σπίτια

Νεοκλασικά Δημαρχείου

Αυλάκι¹⁵⁸: βρύση που δέχεται νερό από την πηγή του Παληοασκλούπη

Συλλογή Τάσου Κανάρη: ιδιωτική συλλογή ιστορικών κειμηλίων από τις πολεμικές επιχειρήσεις στα Δωδεκάνησα κατά το Β΄ Π.Π. και τη Μάχη της Λέρου ειδικότερα

γ) Παντέλι

Κάστρο της Λέρου¹⁵⁹: Ή Κάστρο της Παναγιάς ή Κάστρο Παντελίου, βυζαντινό φρούριο, χτίστηκε τον 11^ο αι μ.Χ., το σημαντικότερο μεσαιωνικό μνημείο του νησιού

Ναός της Παναγιάς του Κάστρου¹⁶⁰: κύριο προσκύνημα του νησιού, βρίσκεται στη δυτική πλευρά του κάστρου της Λέρου, οικοδομήθηκε μετά το 1669, φιλοξενεί την εικόνα της Θεοτόκου Βρεφοκρατούσας που είναι σε ξυλόγλυπτο τέμπλο και φέρει χρυσάργυρη επένδυση

Φραγκοκκλησιά: υπόστεγη εκκλησία στο κάστρο της Λέρου

Εκκλησιαστικό Μουσείο: βρίσκεται δίπλα στο ναό της Παναγιάς, σπάνια χειρόγραφα, ιερά βιβλία, πολύτιμες εικόνες, ιερά άμφια και άλλα εκκλησιαστικά αντικείμενα

Χατζημιχάλειος βιβλιοθήκη¹⁶¹: στεγάζεται σε ειδικά διαμορφωμένο χώρο του συγκροτήματος της Παναγιάς του Κάστρου, περιέχει χειρόγραφα, παλαιύτα και 1200 έντυπα και τόμους

Ανεμόμυλοι: πέντε αναστηλωμένοι ανεμόμυλοι (παλιοί αλευρόμυλοι)

Αφού έχει ολοκληρωθεί η «χαρτογράφηση» της περιοχής, είμαστε πλέον σε θέση να **σχεδιάσουμε τη διαδρομή**. Προκειμένου να επιλεγούν τα σημεία που θα αποτελέσουν τους

¹⁵⁸ Ήσυχος (1989: 44)

¹⁵⁹ Δρελιώση-Ηρακλείδου και Μιχαηλίδου (2006: 26-28)

¹⁶⁰ Σαλιάρη- Βρατσάλη (2009: 49-54)

¹⁶¹ <http://www.pnai.gov.gr/ShowPlace.aspx?p=175>

σταθμούς της διαδρομής, ακολουθείται μια **διαδικασία ερμηνείας** του υλικού, η οποία «πάνω απ' όλα είναι, επικοινωνία, και έχει στόχο την εκπαίδευση, την ευαισθητοποίηση και την αναψυχή»¹⁶². Με γνώμονα ότι τα σημεία θα πρέπει να συνδεθούν μεταξύ τους ώστε να προσφέρουν μια αφήγηση, επιλέγονται συνολικά πέντε πολιτιστικοί πόροι δημιουργώντας μια ιστορική διαδρομή: Μπούρτζι- Αλευρόμυλος «Καστή»- Αρχαιολογικό Μουσείο- Δημοτική Βιβλιοθήκη- Κάστρο της Λέρου. Λαμβάνεται, επίσης, υπόψη η διάσταση του χώρου, καθώς τα σημεία θα πρέπει να ενώνονται με τέτοιο τρόπο ώστε να εξασφαλίζεται η χωρική αλληλουχία και επιπλέον να βρίσκονται σε απόσταση που να επιτρέπει την άνετη και ευχάριστη περιήγηση με τα πόδια.

Παράλληλα, εκτιμάται ότι τα συγκεκριμένα σημεία έχουν ανάγκη προβολής και η ενσωμάτωσή τους σε μια πολιτιστική διαδρομή εξυπηρετεί τους στόχους που έχουν τεθεί. Πιο συγκεκριμένα, θα πρέπει να σημειωθούν τα εξής:

Μπούρτζι: Βρίσκεται στη νότια είσοδο του κόλπου της Αγίας Μαρίνας και ενδείκνυται να αποτελέσει την αφετηρία της διαδρομής, αφού πρόκειται για μία τουριστική περιοχή και έτσι θα διευκολυνθεί η συγκέντρωση των συμμετεχόντων. Το συγκεκριμένο αξιοθέατο έχει εύκολη πρόσβαση και επιτρέπει την επαφή με τις φυσικές ομορφιές του νησιού, από τη μία πλευρά είναι η θάλασσα και από την άλλη ο λόφος με το κάστρο. Προτείνεται ως μια πρώτη εισαγωγή στην ιστορία της Λέρου. Τέλος, θα λέγαμε ότι διατηρείται σε σχετικά κακή κατάσταση. (ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β, εικόνα 2)

Αλευρόμυλος «Καστή»: Βρίσκεται δίπλα στο Μπούρτζι. Το 1997 χαρακτηρίστηκε «Ιστορικό Διατηρητέο Μνημείο» από το Υπουργείο Πολιτισμού ενώ το 2005 εντάχθηκε στο πρόγραμμα Leader+ της Ευρωπαϊκής Ένωσης, μέσω του οποίου συγχρηματοδοτήθηκαν εργασίες συντήρησης, αποκατάστασης και επανάχρησης, που ολοκληρώθηκαν το 2008. Η ένταξη του σημείου στη διαδρομή θα συμβάλλει στην προβολή της αισθητικής και ιστορικής του αξίας, λειτουργώντας υποστηρικτικά σε προτάσεις¹⁶³ που έχουν κατατεθεί στο παρελθόν για την αξιοποίηση του χώρου μέσα από τη μετατροπή του αλευρόμυλου σε μουσείο και πολυχώρο. (ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β, εικόνα 3)

¹⁶² Καραβασίλη και Μικελάκης (1999, 82)

¹⁶³ <http://www.mylos-leros.gr/index.php?categoryid=11>

Αρχαιολογικό Μουσείο: Βρίσκεται στην είσοδο της Αγίας Μαρίνας, σε απόσταση περίπου πέντε λεπτών με τα πόδια από τον προηγούμενο σταθμό. Στεγάζεται στο νεοκλασικής αρχιτεκτονικής διατηρητέο κτήριο της παλαιάς Αστικής Σχολής, το οποίο χτίστηκε το 1882 με δωρεά της Λεριακής Αδελφότητας του Καΐρου ως σχολείο αρρένων. Ο επισκέπτης μπορεί να δει αξιόλογα αρχαιολογικά ευρήματα από ανασκαφές και περισυλλογές. Το μουσείο παρουσιάζει, επίσης, ενδιαφέρον από μουσειογραφική πλευρά, καθώς είναι διαμορφωμένο με βάση τρεις θεματικές ενότητες που διακρίνονται χρωματικά: α) προϊστορία της Λέρου, β) ιστορικοί χρόνοι και γ) παλαιοχριστιανικοί χρόνοι (ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β, εικόνες 4, 5 και 6). Προτείνεται μια σύντομη ξενάγηση.

Δημοτική Βιβλιοθήκη: Βρίσκεται στην είσοδο του οικισμού Πλάτανος, σε απόσταση περίπου πέντε λεπτών με τα πόδια από το Αρχαιολογικό Μουσείο. Περιλαμβάνει αναγνωστήριο, τμήμα ενηλίκων, παιδικό/εφηβικό τμήμα, τμήμα περιοδικών εκδόσεων και ξενόγλωσσο τμήμα που στεγάζεται στον επάνω όροφο του κτιρίου. Είναι ενεργό μέλος του Δικτύου Πρωτοπόρων Βιβλιοθηκών Future Library, που χρηματοδοτείται από το Ίδρυμα «Σταύρος Νιάρχος» και έχει συμμετάσχει με εισηγήσεις σε διεθνή συνέδρια¹⁶⁴. Η βιβλιοθήκη φαίνεται να αποτελεί σημαντικό δίαυλο επικοινωνίας για την τοπική κοινωνία, λειτουργώντας ως σημείο συνάντησης και διευκολύνοντας την πρόσβαση στη γνώση. Αξίζει να σημειωθεί ότι αρκετοί τουρίστες την επισκέπτονται κατά τη διάρκεια των διακοπών τους για να δανειστούν βιβλία και μάλιστα πραγματοποιούν και δωρεές (ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β, εικόνα 7).

Κάστρο της Λέρου: Πρόκειται για βυζαντινό φρούριο του 11^{ου} αι και βρίσκεται στην κορυφή του λόφου Απιττίκι, σε ύψος 600μ από τη θάλασσα. (ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β, εικόνα 9). Στον περιβάλλοντα χώρο εντοπίζονται τρία αξιόλογα σημεία της πολιτισμικής κληρονομιάς του νησιού: ο ναός της Παναγίας, το Εκκλησιαστικό Μουσείο και η Χατζημιχάλειος Βιβλιοθήκη. Στο πλαίσιο της διαδρομής, ο επισκέπτης μπορεί να περιηγηθεί ελεύθερα στο σύμπλεγμα των χώρων και να επιλέξει τα σημεία που θέλει να εστιάσει ανάλογα με τα ειδικά ενδιαφέροντά του. Δεδομένου ότι το Κάστρο της Λέρου είναι το πιο δημοφιλές αξιοθέατο, κρίνεται ότι θα πρέπει να συμπεριληφθεί σε μια ιστορική διαδρομή που σχεδιάζεται στο ανατολικό τμήμα του νησιού. Τέλος, η πρόσβαση γίνεται από τα σκαλοπάτια που ξεκινούν από τον Πλάτανο, δίνοντας την ευκαιρία στους συμμετέχοντες να έρθουν σε επαφή με την τοπική αρχιτεκτονική (ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β, εικόνα 8).

¹⁶⁴ <http://www.rodiki.gr/article/305755/se-diethnes-synedrio-h-dhmotikh-bibliothkh-leroy>

Η σύνδεση, λοιπόν, των παραπάνω σημείων δημιουργεί μια αυθεντική πολιτιστική διαδρομή που επιτρέπει στο κοινό να γνωρίσει ένα κομμάτι της ιστορίας της Λέρου, μέσα από μια στοχευμένη περιήγηση σε πέντε σταθμούς. Με τον τρόπο αυτό, αναδεικνύονται οι συγκεκριμένοι πολιτιστικοί πόροι και δημιουργούνται κίνητρα για την προώθηση ενεργειών με σκοπό τη διατήρησή τους (π.χ. πρόταση επανάχρησης αλευρόμυλου «Καστή» και δημιουργία πολιτιστικού πολυχώρου, προσλήψεις προσωπικού για την καλύτερη λειτουργία και συντήρηση κ.ά.). Στο σημείο αυτό, είναι απαραίτητος ο **σχεδιασμός των τεχνικών έργων και μελετών** που πιθανόν απαιτούνται για την αποκατάσταση των επισκέψιμων χώρων καθώς και τη δημιουργία ή βελτίωση των υποδομών. Τέτοιου είδους μελέτες, όμως, βασίζονται σε διεπιστημονική δουλειά και δεν συμπεριλαμβάνονται στην παρούσα έρευνα.

Στη συνέχεια, ακολουθεί ο **σχεδιασμός ενός πλάνου επικοινωνίας** που περιλαμβάνει οργανωτικές αλλά και ψηφιακές δράσεις, με στόχο την προβολή της πολιτιστικής διαδρομής και την καθιέρωσή της ως τουριστικό προϊόν του νησιού. Πιο συγκεκριμένα, προτείνονται τα εξής:

Marketing plan: Είναι σημαντική η αναζήτηση της «ταυτότητας»¹⁶⁵ του προορισμού και κατ' επέκταση, η σύνδεσή της με την πολιτιστική διαδρομή. Για το λόγο αυτό, κρίνεται αναγκαίο το branding της διαδρομής καθώς και ο σχεδιασμός λογότυπου και δημιουργικών. Δεδομένου ότι παρατηρείται «μια ανοδική ζήτηση για αυθεντικότητα»¹⁶⁶ από την πλευρά των καταναλωτών, το προτεινόμενο λογότυπο (εικόνα 1) εστιάζει στην έννοια της αυθεντικής εμπειρίας, μέσω της οποίας οι επισκέπτες θα μάθουν (learn), θα βιώσουν (experience), θα φτάσουν (reach), θα παρατηρήσουν (observe) και τελικά θα μείνουν (stay). Το λογότυπο θα αποτελέσει την «ταυτότητα» και επικοινωνιακή ομπρέλα της πολιτιστικής διαδρομής ως συνολικό τουριστικό προϊόν και θα συνοδεύει κάθε υλικό οποιαδήποτε διαδρομής ενταχθεί σταδιακά στο συγκεκριμένο πρόγραμμα. Το κοινό- στόχος είναι κυρίως οι επισκέπτες του νησιού, ξένοι και εγχώριοι, ηλικίας 25+, ανώτερου μορφωτικού επιπέδου.

¹⁶⁵ Κοκκώσης, Τσάρτας και Γκρίμπα (2011: 47)

¹⁶⁶ Zukin (2009) όπως αναφέρεται στο κείμενο του Συμβουλίου της Ευρώπης – European Cultural Routes impact on SMEs' innovation, competitiveness, and clustering (2011: 29), διαθέσιμο online στο: http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/Routes/StudyCR_en.pdf

Εικόνα 1 - Λογότυπο

Με βάση την παραπάνω λογοτύπηση, σχεδιάζονται κατόπιν τα επικοινωνιακά υλικά, τα οποία θα χρησιμοποιηθούν για την ενίσχυση της προβολής της ενέργειας:

Εικόνα 2 – Αφίσα και έντυπη καταχώρηση

Εικόνα 3 – Περίπτερο για πληροφορίες στην αφετηρία της διαδρομής

Εικόνα 4 – Διαφήμιση για στάση λεωφορείου

Εικόνα 5 – Σελιδοδείκτης

Εικόνα 6 – Αναμνηστική κούπα

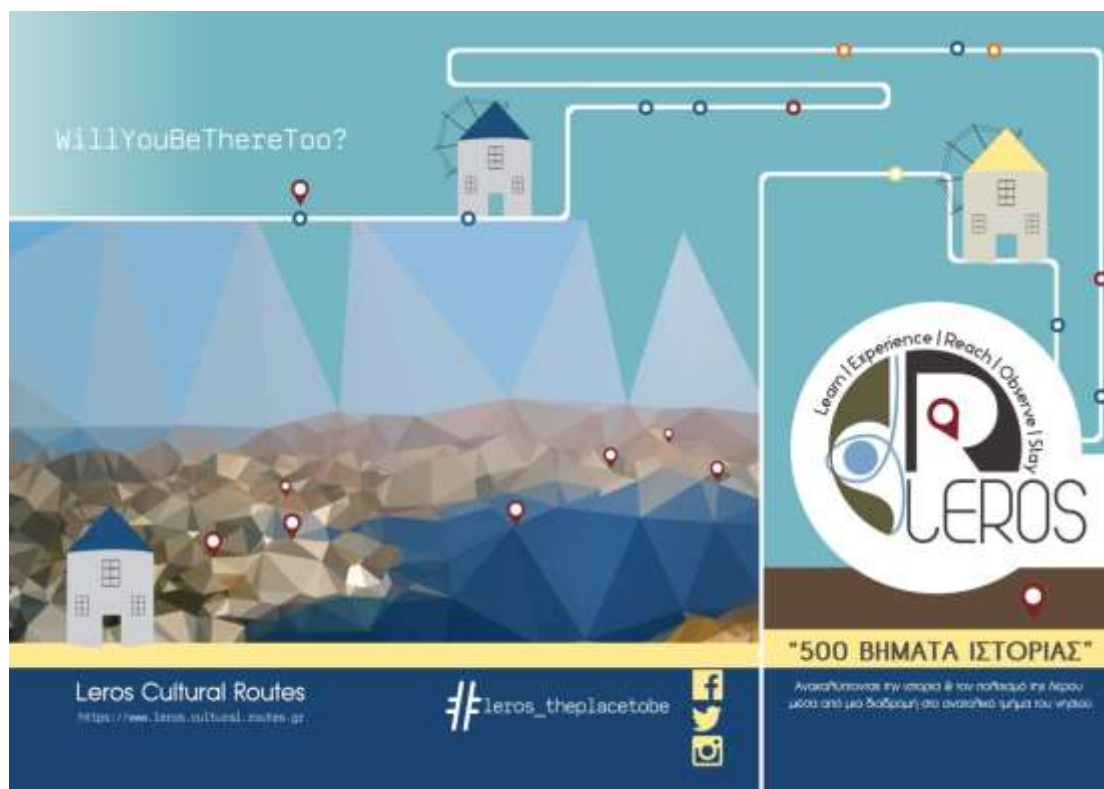

Εικόνα 7 – Χάρτινη τσάντα δώρου

Εικόνα 8 – Poster clip

Το παραπάνω υλικό προτείνεται για την υποστήριξη ενός ολοκληρωμένου προγράμματος πολιτιστικών διαδρομών, αρχής γενομένης από τη διαδρομή που παρουσιάστηκε νωρίτερα. Στην αφετηρία, οι συμμετέχοντες θα έχουν τη δυνατότητα να ενημερώνονται για το πρόγραμμα και να αγοράζουν αναμνηστικά δώρα, μεταξύ των οποίων θα μπορούσαν να είναι και τοπικά προϊόντα. Το ενημερωτικό φυλλάδιο θα διαμορφώνεται με βάση την κάθε διαδρομή. Για την προτεινόμενη ιστορική διαδρομή, έχει επιλεγεί ο τίτλος «500 Βήματα Ιστορίας», με έμπνευση από τον αριθμό των σκαλοπατιών που οδηγούν στο κάστρο:

Εικόνα 9 – Εξωτερικό εντύπου

Εικόνα 10 – Εσωτερικό εντύπου

Media plan: Με βάση το επικοινωνιακό υλικό που διαμορφώθηκε, σχεδιάζεται κατόπιν ένα πλάνο επικοινωνίας με στοχευμένες ενέργειες για την προβολή του προϊόντος. Ενδεικτικά προτείνονται οι εξής: καταχωρήσεις σε έντυπα μέσα (π.χ. ένθετα εφημερίδων με αφιερώματα στον πολιτισμό/τουρισμό, τουριστικοί οδηγοί) και ηλεκτρονικά μέσα, αναφορές στο τοπικό ραδιόφωνο, συνεργασία με bloggers με αντικείμενο τον πολιτισμό/τουρισμό, τηλεοπτικά σποτ.

Δράσεις προβολής: Προτείνονται η διοργάνωση μια εκδήλωσης που θα σηματοδοτήσει την επίσημη έναρξη της διαδρομής, η συμμετοχή σε τουριστικές εκθέσεις εσωτερικού και εξωτερικού με θεματικό περίπτερο (εικόνα 11), πρόσκληση συμμετοχής και ενημέρωση σε πολιτιστικούς συλλόγους σε όλη την Ελλάδα.

Εικόνα 11 – Τουριστικό περίπτερο

Ψηφιακές δράσεις: Ο σχεδιασμός ψηφιακών δράσεων κρίνεται αναγκαίος για την προβολή του τουριστικού προϊόντος και τη διεύρυνση του κοινού. Δεδομένης της ανάπτυξης του διαδικτύου στη σημερινή εποχή, η δημιουργία ιστοσελίδας και η παρουσία στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης θα μπορούσαν να συμβάλουν στην ταύτιση του νησιού με μια

συγκεκριμένη πολιτιστική εικόνα. Η προσέλκυση ποικίλων ομάδων κοινού διευκολύνεται, καθώς η πολιτιστική διαδρομή μπορεί να απευθυνθεί σε διάφορες «αγορές» (π.χ. εκπαιδευτικός/γαστρονομικός/θρησκευτικός τουρισμός). Ενδεικτικά προτείνεται η δημιουργία ιστοσελίδας με το όνομα www.leros.cultural.routes.gr, η δημιουργία προφίλ στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης: Facebook (εικόνα 12), Twitter (εικόνα 13) και Instagram (εικόνα 14), η χρήση hashtags (π.χ. #leros_theplacetobe) και η δημιουργία εφαρμογής για έξυπνα τηλέφωνα, με ψηφιακό χάρτη της διαδρομής και πληροφορίες για τους σταθμούς.

Εικόνα 12 – Facebook page

Εικόνα 13 – Twitter page

Εικόνα 14 - Instagram

Μετά την επιλογή των εργαλείων που θα χρησιμοποιηθούν για την υποστήριξη της πολιτιστικής διαδρομής σε επικοινωνιακό επίπεδο, μπορούμε να έχουμε μια ξεκάθαρη εικόνα για το συνολικό ποσό που θα πρέπει να προϋπολογιστεί. Για την υλοποίηση της συγκεκριμένης πρωτοβουλίας, **προβλέπονται οι εξής δαπάνες**: δαπάνες μελετών, δαπάνες απαραίτητων τεχνικών έργων, δαπάνες διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου ώστε να ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις λειτουργίας του έργου (π.χ. φωτισμός), δαπάνες για τη σήμανση της διαδρομής, δαπάνες για την προβολή της διαδρομής σύμφωνα με το προτεινόμενο επικοινωνιακό πλάνο, δαπάνες για τη συντήρηση της διαδρομής. Η χρηματοδότηση του έργου θα μπορούσε να γίνει μέσα από ευρωπαϊκά προγράμματα, κρατικά κονδύλια ή ιδιωτικές χορηγίες.

Τέλος, η **διαχείριση της πολιτιστικής διαδρομής** θα πρέπει να βασίζεται σε ένα σχήμα που θα μπορέσει να της εξασφαλίσει ομαλή λειτουργία και βιωσιμότητα. Στο πλαίσιο αυτό, προτείνονται οι συνέργειες¹⁶⁷ διαφόρων φορέων και οργανισμών ώστε μέσα από τη σύμπραξη δυνάμεων σε εθνικό και τοπικό επίπεδο να υλοποιηθεί πιο εύκολα το όλο εγχείρημα και να μεγιστοποιηθούν τα οφέλη. Καταρχάς, όταν πρόκειται για πρωτοβουλίες όπως αυτή που προτάθηκε στη Λέρο, θα πρέπει να υπάρχει ένας φορέας ή διεπιστημονική ομάδα που θα θεωρείται ο **δημιουργός** της πολιτιστικής διαδρομής (creator), με βασικές αρμοδιότητες τη μελέτη της εκάστοτε περιοχής, τη χαρτογράφηση των πολιτιστικών/φυσικών πόρων και την ερμηνεία του υλικού, το σχεδιασμό της διαδρομής, τη διεξαγωγή μελετών ώστε να προσδιοριστούν τα αναγκαία τεχνικά έργα (π.χ. έργα αποκατάστασης ή συντήρησης, ενίσχυση υποδομών κ.ά), την καταγραφή των δαπανών, την αναζήτηση οικονομικών πόρων για την υλοποίηση, το σχεδιασμό των επικοινωνιακών δράσεων, τη δημιουργία ενός δικτύου τοπικών επιχειρήσεων ή λοιπών παραγόντων που θα συνδεθούν με τη διαδρομή (π.χ. πώληση τοπικών προϊόντων κ.ά), τη διαρκή ενημέρωση του υλικού της διαδρομής και τη συνεχή υποστήριξη του φορέα που αναλαμβάνει τη διεξαγωγή της διαδρομής μέσα από εκπαιδευτικά σεμινάρια.

Παρόλο που ο δημιουργός θα συνεχίσει να έχει τη γενικότερη επίβλεψη της διαδρομής ακόμη και μετά την ολοκλήρωση του σχεδιασμού, είναι απαραίτητη η επιλογή ενός φορέα που θα αναλάβει την εκτέλεση της διαδρομής (π.χ τουριστικό γραφείο, πολιτιστικός σύλλογος κ.ά).

¹⁶⁷ Νέο έντυπο για τις πολιτιστικές διαδρομές από το Συμβούλιο της Ευρώπης (2016: 3), διαθέσιμο online στο http://culture-routes.net/sites/default/files/files/EICR-COE_depliant-presentation-institut-2016-EN_DEF-pages-simples.pdf

Σε περίπτωση που το έργο υλοποιείται με τη βοήθεια ιδιωτικής χρηματοδότησης, ο χορηγός θα μπορούσε να συμμετέχει στη διαδικασία εκτέλεσης της διαδρομής. Είναι ξεκάθαρο, λοιπόν, η ανάγκη για την ύπαρξη ενός φορέα που θα θεωρείται **«ανάδοχος»** της συγκεκριμένης πολιτιστικής διαδρομής (contractor) και θα είναι υπεύθυνος για την εύρυθμη λειτουργία της.

Στο παραπάνω σχήμα διαχείρισης, σημαντική κρίνεται, επίσης, η ύπαρξη ενός ή περισσότερων φορέων που θα αποτελούν τους **«πρεσβευτές»** της διαδρομής (ambassador), οι οποίοι θα μπορούσαν να συμβάλουν στην προβολή της μέσα από τα κανάλια επικοινωνίας που διαθέτουν. Παράλληλα, προτείνεται να επιδιωχθεί η δέσμευσή τους για την κάλυψη κάποιων συγκεκριμένων εξόδων για τη συντήρηση της διαδρομής.

4.3 Προτάσεις για περαιτέρω αξιοποίηση των πολιτιστικών διαδρομών

Η μελέτη της ιστορίας της Λέρου και η καταγραφή των πολιτιστικών πόρων επιβεβαιώνουν ότι η Λέρος έχει μια πλούσια πολιτισμική κληρονομιά που θα μπορούσε να αναδειχθεί μέσα από την υλοποίηση πολιτιστικών διαδρομών, συμβάλλοντας παράλληλα στην προσέλκυση τουριστών και στην τόνωση της τοπικής οικονομίας. Πέρα από τη διαδρομή που σχεδιάστηκε στο ανατολικό τμήμα του νησιού, παρατίθενται στη συνέχεια κάποιες προτάσεις για περαιτέρω αξιοποίηση του εργαλείου, με βάση την επιτόπια έρευνα που πραγματοποιήθηκε για τους σκοπούς της παρούσας έρευνας.

Καταρχάς, προτείνεται ο **σχεδιασμός μιας διαδρομής μουσείων**, που θα συνδέει νοερά τα διάφορα μουσεία του νησιού: α) Αρχαιολογικό Μουσείο, β) Λαογραφικό και Ιστορικό Μουσείο «Μανόλης Ήσυχος», γ) Εκκλησιαστικό Μουσείο «Κάστρου», δ) Πολεμικό Μουσείο «Τούνελ Μερικιάς», ε) Ιδιωτικό Μουσείο «Α. Κανάρη» και στ) Ιδιωτικό Μουσείο «Ι. Παραπονιάρη». Δεδομένου ότι τα τρία τελευταία μουσεία περιλαμβάνουν εκθέματα από τη Μάχη της Λέρου και το Β΄ Π.Π., προτείνεται η επιλογή ενός εξ αυτών. Έτσι, προκύπτει ένα δίκτυο μουσείων, όπου ο επισκέπτης έχει τη δυνατότητα να πραγματοποιήσει έναν «περίπατο που θα του επιτρέψει να γνωρίσει καλύτερα τα κυριότερα μουσεία της περιοχής [...] παρέχοντάς του ένα πιο ολοκληρωμένο σύνολο πληροφοριών»¹⁶⁸.

Στο σημείο αυτό, αξίζει να επισημανθεί η ανάγκη ανάδειξης αυτής της πολιτισμικής κληρονομιάς ώστε να δημιουργηθούν τα κίνητρα για τη λήψη μέτρων προστασίας και διατήρησής της. Ενδεικτικά, το Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο στεγάζεται στον Πύργο Μπελένη (ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β, εικόνα 9) και φιλοξενεί πολύτιμα εκθέματα της νεότερης ιστορίας και λαογραφίας της Λέρου, όπως υπολείμματα από το πλοίο «Βασίλισσα Όλγα», ένα ιατρείο από την εποχή του Μεσοπολέμου, έργα τέχνης των πολιτικών κρατουμένων (ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β, εικόνες 10,11 και 12). Μέσα από την επιτόπια έρευνα διαπιστώνουμε ότι δεν λαμβάνονται επαρκή μέτρα για τη συντήρηση των εκθεμάτων, τα οποία αντιμετωπίζουν σοβαρό κίνδυνο φθοράς. Επομένως, η σύνδεση αυτών των σημείων σε μια διαδρομή θα μπορούσε να συμβάλει στη γενικότερη ευαισθητοποίηση για τη διατήρησή τους.

¹⁶⁸ Κόνσολα (2013, 8-9), διαθέσιμο online στο http://grsa.prd.uth.gr/conf2013/51_konsola_ersagr13.pdf

Έπειτα, προτείνεται η **δημιουργία πολεμικών πολιτιστικών διαδρομών**, καθώς η Λέρος διαθέτει ένα τεράστιο πολιτιστικό απόθεμα με υλικό από το Β΄ Π.Π. Πέρα από το υλικό που βρίσκεται στα μουσεία που αναφέρθηκαν νωρίτερα, υπάρχουν απομεινάρια από ιταλικά οχυρωματικά έργα και στρατιωτικά κτίρια, τα οποία υφίστανται τη φθορά του χρόνου λόγω της έκθεσής τους στις καιρικές συνθήκες. Παρά τις ενέργειες που έγιναν τα προηγούμενα χρόνια στο πλαίσιο του προγράμματος «Θησέας» για τη δημιουργία ιστορικών διαδρομών, το όλο εγχείρημα φαίνεται να έχει εγκαταλειφθεί πλέον¹⁶⁹. Τα συγκεκριμένα σημεία δεν είναι εύκολα προσβάσιμα και δεν φωτίζονται επαρκώς ενώ μάλιστα χρησιμοποιούνται καθημερινά από τους κτηνοτρόφους της περιοχής. Η αξιοποίηση των πολιτιστικών διαδρομών θα βοηθήσει στη συντήρηση αυτής της ανεκτίμητης κληρονομιάς και στη διατήρησή της για τις επόμενες γενιές. Ενδεικτικά, στη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας καταγράφηκαν κάποια σημεία, για τα οποία θα πρέπει να ληφθούν άμεσα προστατευτικά μέτρα προκειμένου να περιοριστεί η φθορά τους: κτίρια στρατωνισμού στο Διαπόρι, (ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β, εικόνες 13, 14 και 15), κέντρο ασυρμάτου (ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β, εικόνες 16 και 17), κτίρια στρατωνισμού και διοικήσεως (ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β, εικόνες 18 και 19) και υπολείμματα από αερόφωνο στο όρος Πατέλα (ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β, εικόνα 20). Τέλος, ο βυθός της Λέρου «φιλοξενεί» πλούσιο υλικό από το Β΄ Π.Π. (ναυάγια πλοίων, κουφάρια αεροπλάνων, οβίδες, όπλα, κράνη κ.ά), γεγονός που θα μπορούσε να οδηγήσει σε μία συνέργεια πολιτιστικού και καταδυτικού τουρισμού.

¹⁶⁹ <http://www.lerosnews.gr/1/2/ta-nea-tis-lerou/2143-dimotikoi-symvouloi-kataggelloun-oti-ta-istorika-mnimeia-tis-lerou-exoun-afethei-sto-eleos-aigoprovaton-kai-ktinotrofon.html>

Συμπεράσματα

Η έρευνα αυτή είχε στόχο να εντοπίσει τον τρόπο με τον οποίο η πολιτιστική διαδρομή μπορεί να αξιοποιηθεί ως εργαλείο στη διαχείριση των πολιτιστικών πόρων και να καταγράψει τα οφέλη που μπορεί να προκύψουν στο πεδίο του πολιτισμού και του τουρισμού.

Καταρχάς, η **βιβλιογραφική έρευνα** έδειξε ότι η σύγχρονη εποχή χαρακτηρίζεται από μία τάση ομογενοποίησης που επεκτείνεται στην κουλτούρα και τον πολιτισμό. Από την άλλη μεριά, οι τουρίστες αναζητούν νέες μορφές τουριστικών προϊόντων, επιδιώκοντας την αυθεντικότητα και την απόκτηση διαφορετικών εμπειριών. Έτσι, οι εναλλακτικές μορφές τουρισμού αναπτύσσονται όλο και περισσότερο, προσφέροντας λύσεις απέναντι στο φαινόμενο του μαζικού τουρισμού που κυριαρχεί τις τελευταίες δεκαετίες. Η συνέργεια πολιτισμού και τουρισμού φαίνεται να δίνει στο σύγχρονο τουρίστα τη δυνατότητα να γνωρίσει τον τοπικό πολιτισμό και να βιώσει αυθεντικές εμπειρίες, ενώ παράλληλα συμβάλλει στη γενικότερη ευαισθητοποίηση της κοινωνίας γύρω από την ανάγκη προστασίας της πολιτισμικής κληρονομιάς.

Στο πλαίσιο αυτό, η πολιτιστική διαδρομή χρησιμοποιείται ως μέσο για την προσέλκυση των τουριστών, αποφέροντας την ίδια στιγμή σημαντικά οφέλη στο πεδίο του πολιτισμού. Η **μελέτη των διαφόρων ελληνικών περιπτώσεων** επιβεβαίωσε την αρχική πεποίθηση ότι πρόκειται για ένα εργαλείο που βοηθάει στην ανάδειξη και προστασία της πολιτισμικής ή/και φυσικής κληρονομιάς, αφού μέσα από τη διασύνδεση των σημείων που προτείνονται, αναδεικνύονται οι λιγότερο προβεβλημένες περιοχές και δημιουργούνται τα κίνητρα για τη λήψη προστατευτικών μέτρων. Παράλληλα, φαίνεται να ενισχύεται η τοπική οικονομία, αφού οι εισροές τουριστών συμβάλλουν στην τόνωση της περιοχής. Σημαντικό είναι, επίσης, το γεγονός ότι η πολιτιστική διαδρομή είναι ένα «ευέλικτο» προϊόν, που θα μπορούσε να συνδυαστεί με ποικίλες δραστηριότητες (π.χ. σχολικές εκδρομές, γαστρονομικός τουρισμός, φεστιβάλ κ.ά) μεγιστοποιώντας έτσι τα οφέλη για την τοπική κοινότητα.

Έπειτα, ο **σχεδιασμός της πιλοτικής πολιτιστικής διαδρομής στη Λέρο** βασίστηκε σε κριτήρια και βήματα που προσδιορίστηκαν μέσα από την εξέταση αρκετών περιπτώσεων. Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να υπογραμμιστεί η σημασία της καταγραφής των πολιτιστικών πόρων ενός τόπου, η οποία αποτελεί μια τεράστια παρακαταθήκη του συγκεκριμένου

εργαλείου στο πεδίο του πολιτισμού, συμβάλλοντας στη διατήρηση της πολιτισμικής κληρονομιάς για τις μέλλουσες γενιές. Η διαδρομή που σχεδιάστηκε είναι μια πρόταση διαχείρισης των πολιτιστικών πόρων στο ανατολικό τμήμα του νησιού και παρουσιάζεται ως ένα μοντέλο που θα μπορούσε να υιοθετηθεί για τη διασύνδεση σημείων και σε άλλα τμήματα της Λέρου, δεδομένου του τεράστιου πολιτιστικού αποθέματος που διαθέτει. Ο πρωταρχικός στόχος είναι η ανάδειξη της σπουδαίας πολιτισμικής κληρονομιάς της και η ανάληψη πρωτοβουλιών για την προστασία της. Παράλληλα, η ενίσχυση της τουριστικής ταυτότητας του νησιού μπορεί να υποστηρίξει σημαντικά την τοπική οικονομία.

Η παρούσα έρευνα κρίνεται ότι θα μπορούσε να επεκταθεί περαιτέρω στο μέλλον με την αξιοποίηση επιπρόσθετων ερευνητικών εργαλείων, όπως ερωτηματολόγια στο κοινό, περισσότερες συνεντεύξεις σε ομάδες που δραστηριοποιούνται στο σχεδιασμό πολιτιστικών διαδρομών, συμμετοχική παρατήρηση. Τέλος, προτείνεται η δημιουργία ενός δικτύου πολιτιστικών διαδρομών που θα συνδέει τη Λέρο με τα γύρω νησιά, ενδυναμώνοντας έτσι την τουριστική ταυτότητα των Δωδεκανήσων και μεγιστοποιώντας τα οφέλη για την πολιτισμική κληρονομιά.

Βιβλιογραφία - Πηγές

Ελληνόγλωσση:

Βενετσανοπούλου, Γ. Μ. (2006). *Η κρατική συμβολή στον τουρισμό. Εναλλακτικές μορφές τουρισμού, ιστορική εξέλιξη – θεσμικό πλαίσιο*. Αθήνα: PressLine.

Βενιάδου, Μ.Α. (1990). Λέρος. Στο Δ. Φιλίππιδης (Συμβ.), *Αρχιτεκτονική* (Τόμος 3, σσ 105-136). Αθήνα: Μέλισσα.

Δερμιτζάκη, Κ., Δοξανάκη, Τ. και Λιναρδάκης, Μ. (2009). Πολιτιστικός τουρισμός και τοπικά μουσεία: παράγοντες που επηρεάζουν τη μεταξύ τους σχέση. *Το Μουσείο*, 6, 20-29.

Δρελιώση- Ηρακλείδου, Α. και Μιχαηλίδου, Μ. (2006). *Λέρος: Από την Προϊστορία έως το Μεσαίωνα*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων

Harris, D. (2011). *Ελεύθερος Χρόνος. Θεωρία και Πράξη*. Αθήνα: Πλέθρον.

Ηγουμενάκης, Γ. Ν., Κραβαρίτης, Ν. Κ. και Λύτρας, Ν. Π. (1999). *Εισαγωγή στον Τουρισμό*. Αθήνα: Interbooks.

Ηγουμενάκης, Γ. Ν. (1999α). *Τουριστική Πολιτική*. Αθήνα: Interbooks.

Ηγουμενάκης, Γ. Ν. (1999β). *Τουριστικό Μάρκετινγκ*. Αθήνα: Interbooks.

Ηγουμενάκης, Γ. Ν. (2000). *Τουρισμός & Ανάπτυξη*. Αθήνα: Interbooks.

Ήσυχος, Μ. (1989). *Το Πανόραμα της Λέρου*. Λέρος: Δημοτική Βιβλιοθήκη Λέρου

Ιωσηφίδης, Θ. (2008), *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*. Αθήνα: Κριτική.

Jameson, F. (2016). Καπιταλισμός, νεωτερικότητα και μεταμοντέρνο. *Ουτοπία, τεύχ. 21*, 145-161. Ανακτήθηκε 10 Ιανουαρίου, 2016, από <http://pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&pid=iid:1350>

Καραβασίλη, Μ. και Μικελάκης, Ε. (1999). Πολιτιστικές διαδρομές. Προς μια ερμηνευτική του «πολιτισμικού τοπίου» με αναπτυξιακή προοπτική. *Αρχαιολογία & Τέχνες*, 71, 82-86

Κοκκώσης, Χ. και Τσάρτας, Π. (2001). *Βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη και περιβάλλον*. Αθήνα: Κριτική.

Κοκκώσης, Χ., Τσάρτας, Π. και Γκρίμπα, Ε. (2011). *Ειδικές και εναλλακτικές μορφές τουρισμού. Ζήτηση και προσφορά νέων προϊόντων τουρισμού*. Αθήνα: Κριτική.

Κόνσολα, Ντ.(2013). Στρατηγικό σχέδιο πολιτιστικού τουρισμού για την περιφέρεια νοτίου Αιγαίου. *11ο Τακτικό Επιστημονικό Συνέδριο (ERSA-GR)*, 14-15 Ιουνίου 2013. Ανακτήθηκε 25 Φεβρουαρίου, 2016, από http://grsa.prd.uth.gr/conf2013/51_konsola_ersagr13.pdf

Κορωναίου, Α. (1996). *Κοινωνιολογία του ελεύθερου χρόνου*. Αθήνα: Νήσος.

Lickorish, J. L. and Jenkins, L. C. (2004). *Μια εισαγωγή στον τουρισμό*. Αθήνα: Κριτική.

Λύτρας, Ν. Π. (1993). *Τουριστική Ψυχολογία*. Αθήνα: Interbooks.

Λύτρας, Ν. Π. (1998). *Κοινωνιολογία του Τουρισμού*. Αθήνα: Interbooks.

Lyotard, J.F. (1988). Απάντηση στο ερώτημα: τι είναι μεταμοντέρνο. *Λεβιάθαν*, τεύχ. 2. Ανακτήθηκε 10 Δεκεμβρίου, 2015, από <http://pandemos.panteion.gr/index.php?lang=el&op=record&type=&q=&page=0&pid=iid:785>

Παυλογεωργάτος, Γ. και Κωνσταντογλου, Μ. (2005). Πολιτισμικός Τουρισμός. Η περίπτωση της Ελλάδας. Στο Ν. Βερνίκος, κ.ά. (Επιμ.), *Πολιτιστικές Βιομηχανίες: διαδικασίες, υπηρεσίες, αγαθά* (σσ 59-83). Αθήνα: Κριτική.

Robson, C. (2007). *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου. Ένα μέσον για κοινωνικούς επιστήμονες και επαγγελματίες ερευνητές*, μτφ. Β. Νταλάκου και Κ. Βασιλικού. Αθήνα: Gutenberg.

Σαλιάρη- Βρατσάλη, Π. (2009). *Το μακρύ ταξίδι της Λέρου μέσα στους αιώνες*. Λέρος: Έκδοση Δημοτικού Πνευματικού Κέντρου Λέρου.

Σισσούρας, Α., Μπούζας, Ν., Μπαλούρδος, Δ., Καραγιάννη, Χ. και Μυρτζάκης, Ι. (2007). *Αποτύπωση της κοινωνικής ταυτότητας και εντοπισμός των ομάδων σε κοινωνικό αποκλεισμό στο Νομό Δωδεκανήσου*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Χαρίνου, Μ. (2008). *Η ανάπτυξη τουριστικής πολιτικής από τους ΟΤΑ. Η περίπτωση του δήμου Λέρου* (Αδημοσίευτη Προπτυχιακή/Διπλωματική εργασία). ΤΕΙ Πελοποννήσου, Καλαμάτα

Ξενόγλωσση:

Bryman, A. (2004). *The Disneyization of Society*. London: SAGE.

Ivanovic, M. (2008). *Cultural Tourism*. Cape Town: Juta & Company, Ltd. Ανακτήθηκε 10 Μαρτίου, 2016, από https://books.google.gr/books?id=fZ6Wb8AptvYC&pg=PA324&lpg=PA324&dq=cultural+tourism+and+nostalgia&source=bl&ots=ysEsFP0gwl&sig=1IL5NQoZbovAluJaOtmUnxNxWJs&hl=el&sa=X&ved=0ahUKEwjh_7mysJXMAhVmSZoKHd-dBRoQ6AEIUTAF#v=onepage&q=cultural%20tourism%20and%20nostalgia&f=false

Middleton, T. C. V. (2001). *Marketing in Travel and Tourism*. Oxford: Butterworth- Heinemann.

Richards, G. (1996a). *What is cultural tourism?* Ανακτήθηκε 10 Φεβρουαρίου, 2016, από https://www.academia.edu/1869136/What_is_Cultural_Tourism

Richards, G. (1996b), *Cultural Tourism in Europe*. Wallingford: CAB International. Ανακτήθηκε 15 Φεβρουαρίου, 2016, από http://www.tram-research.com/cultural_tourism_in_europe.PDF

Ritzer, G. (1994). *The Macdonaldization of Society*. London: SAGE

Smith, K. M. (2003). *Issues in Cultural Tourism Studies*. London & New York: Routledge.

Stone, P.J., Dunphy, D.C., Smith, M.S. and Oglivie, D.M (1966), *The General Inquirer: A Computer Approach to Content Analysis*, Cambridge: MIT Press.

Wahab, S. and Pigram, J. J. (Eds). (1997). *Tourism, Development and Growth. The challenge of sustainability*. London & New York: Routledge.

Walle, H. A. (1998). *Cultural Tourism*. Colorado: Westview Press.

Wing Yee Choi, K. (2006). Consumption: Why Does it Matter in Cultural Research? *Cultural Studies Review*, Vol 12 (No 2), 50-73.

Διαδικτυακές πηγές:

Agenda for a sustainable and competitive European tourism. Ανακτήθηκε 5 Φεβρουαρίου, 2016, από <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52007DC0621&from=EN>

Έκθεση της Τράπεζας της Ελλάδος. Ανακτήθηκε 10 Μαρτίου, 2016, από <http://www.bankofgreece.gr/BogEkdoseis/ekthdkth2015.pdf>

Υπουργείο Περιβάλλοντος και Ενέργειας, Πλαίσιο Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης, Άρθρο 06: Ειδικές-Εναλλακτικές Μορφές Τουρισμού. Ανακτήθηκε 10 Μαρτίου, 2016, από <http://www.opengov.gr/minenv/?p=5145>

http://ec.europa.eu/growth/sectors/tourism/offer/sustainable/index_en.htm, ανακτήθηκε 10 Φεβρουαρίου, 2016

ICOMOS, Χάρτα πολιτισμικού τουρισμού. Ανακτήθηκε 5 Ιανουαρίου, 2016, από <http://www.international.icomos.org/charters.htm>

Συμβούλιο της Ευρώπης – European Cultural Routes impact on SMEs' innovation, competitiveness, and clustering. Ανακτήθηκε 10 Ιανουαρίου, 2016, από http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/Routes/StudyCR_en.pdf

Κείμενο ενημερωτικό για πολιτιστικές διαδρομές. Ανακτήθηκε 10 Νοεμβρίου, 2015, από <http://www.diazoma.gr/300-Diadromes-Parka/1.%20CE%9ACE%B5CE%AFCE%BCCE%B5CE%BDCE%BF%20CE%B2%CE%ACCF%83CE%B7CF%82%20CE%B3CE%B9CE%B1%20CE%94CE%B9CE%B1CE%B4CF%81CE%BFCE%BCCE%ADCF%82.pdf>

Πολιτιστική Γραμμή Ο.Α.Σ.Θ. Ανακτήθηκε 20 Νοεμβρίου, 2015, από <http://oasth.gr/#el/politistikh-diadromh/>

Πολιτιστική διαδρομή στα αρχαία θέατρα της Ηπείρου. Ανακτήθηκε 20 Νοεμβρίου, 2015, από http://www.diazoma.gr/GR/Politistiki-Diadromi_Hpeirou.asp

Πράσινες Πολιτιστικές Διαδρομές. Ανακτήθηκε 3 Οκτωβρίου, 2015, από http://www.yppo.gr/3/g32.jsp?obj_id=61292

Alternative Tours of Athens. Ανακτήθηκε 5 Φεβρουαρίου, 2016, από <http://www.atathens.org/home-gr.html>

Andros Routes. Ανακτήθηκε 5 Δεκεμβρίου, 2015, από <http://www.androsroutes.gr/el/>

- Arch Points. Ανακτήθηκε 7 Απριλίου, 2016, από <http://www.archpoints.gr/#>
- Atenistas. Ανακτήθηκε 2 Απριλίου, 2016, από <https://atenistas.org/>
- Athens Walkers. Ανακτήθηκε 10 Μαρτίου, 2016, από <http://athenswalkers.gr/>
- Big Olive. Ανακτήθηκε 10 Δεκεμβρίου, 2015, από <http://bigolive.org/>
- Citytales. Ανακτήθηκε 15 Φεβρουαρίου, 2016, από <http://www.citytales.eu/el/>
- Διάζωμα. Ανακτήθηκε 10 Οκτωβρίου, 2015, από http://www.diazoma.gr/GR/Page_01-01.asp?Reset=1
- Discover Greek Culture. Ανακτήθηκε 20 Μαρτίου, 2016, από <http://www.discovergreekculture.com/>
- dot2dot. Ανακτήθηκε 10 Νοεμβρίου, 2016, από <http://www.dot2dot.gr/>
- Οι δρόμοι της ελιάς. Ανακτήθηκε 5 Φεβρουαρίου, 2016, από <http://www.olivetreeroute.gr/>
- Geo & Aegean Routes. Ανακτήθηκε 5 Φεβρουαρίου, 2016, από <http://www.geo-routes.com/el/>
- Greeking.me. Ανακτήθηκε 20 Μαρτίου, 2016, από <https://www.greeking.me/>
- Handpeak. Ανακτήθηκε 20 Νοεμβρίου, 2016, από <http://handpeak.gr/>
- Κρατήρας. Ανακτήθηκε 15 Απριλίου, 2016, από <https://www.facebook.com/kratiras.culture/>
- Μονοπάτια Πολιτισμού. Ανακτήθηκε 5 Δεκεμβρίου, 2015, από <http://www.monopatiapolitismou.gr/>
- Peripatos. Ανακτήθηκε 20 Απριλίου, 2016, από <http://peripatos.net/>
- Thessaloniki Walking Tours. Ανακτήθηκε 7 Ιανουαρίου, 2016, από <http://thessalonikiwalkingtours.com/%CE%B1%CF%81%CF%87%CE%B9%CE%BA%CE%AE/>
<http://www.lerosnews.gr/1/2/ta-nea-tis-lerou/7617-d-gakhs-%C2%ABh-kws-kai-h-leros-entassontai-sta-programmata-toyristikhs-probolhs-kai-sthrixhs-twn-nhsiwn-poy-biwnoyn-to-prosfygiko%C2%BB.htmlChromeHTML/Shell/Open/Command>, ανακτήθηκε 10 Μαΐου, 2016
- <http://rodosreport.gr/os-leros/>, ανακτήθηκε 5 Μαΐου, 2016
- <http://www.dimokratiki.gr/12-05-2016/sta-mikra-nisia-tis-dodsou-o-tourismos-den-pai-katholou-kala/>, ανακτήθηκε 15 Μαΐου, 2016
- Περιφέρεια Ν.Αιγαίου – Επιχειρησιακό Σχέδιο Αγροτικής Ανάπτυξης 2014-2020. Ανακτήθηκε 10 Μαρτίου, 2016, από <https://ecoanemos.files.wordpress.com/2010/01/leros.pdf>
- Μελέτη Global Sustain «Σύνδεση- Δικτύωση- Ανάπτυξη Επιχειρηματικότητας στον τομέα του Πολιτισμού». Ανακτήθηκε 10 Απριλίου, 2016, από <http://www.oakae.gr/attachments/article/419/%CE%A3%CF%8D%CE%BD%CE%B4%CE%B5%CF%83%CE%B7%20%E2%80%93%20%CE%94%CE%B9%CE%BA%CF%84%CF%8D%CF%89%CF%83%CE%B7%20%E2%80%93%20%CE%91%CE%BD%CE%AC%CF%80%CF%84%CF%85%CE%BE%CE%B7%20%CE%95%CF%80%CE%B9%CF%87%CE%B5%CE%B9%CF%81%CE%B7%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B1%CF%82%20%CF%83%CF%84%CE%BF%CE%BD%20%CF%84%CE%BF%CE%BC%CE%AD>
- «Η έννοια της πολιτιστικής διαδρομής ως μέσο ανάδειξης και προστασίας της πολιτισμικής κληρονομιάς» 90

[%CE%B1%20%CF%84%CE%BF%CF%85%20%CE%A0%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%BF%CF%8D_%CE%A4%CE%95%CE%9B%CE%99%CE%9AH%20%CE%9C%CE%95%CE%9B%CE%95%CE%A4%CE%97.pdf](#)

Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Διακηρύξεων Δημοσίων Συμβάσεων, αρ φύλλου 753.
Ανακτήθηκε 10 Μαρτίου, 2016, από <http://www.et.gr/index.php/2013-01-28-14-06-23/2013-01-29-08-13-13>

<http://www.lerosnews.gr/1/2/ta-nea-tis-lerou/2143-dimotikoi-symvouloi-kataggelloun-oti-ta-istorika-mnimeia-tis-lerou-exoun-afethei-sto-eleos-aigoprovaton-kai-ktinotrofon.html>, ανακτήθηκε 10 Μαρτίου, 2016

http://www.aial.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=373%3Aitinerari-storici-leros-museo-allaperto-della-2gm&Itemid=489&lang=el, ανακτήθηκε 25 Απριλίου, 2016

<http://www.lerosactive.com/>, ανακτήθηκε 25 Απριλίου, 2016

http://www.statistics.gr/documents/20181/1210503/FEK_Nomimos_rev.pdf/9c385e3d-cd1c-4a9f-8caa-036bb1febe69, ανακτήθηκε 15 Απριλίου, 2016

<http://www.mylos-leros.gr/index.php?categoryid=8>, ανακτήθηκε 25 Απριλίου, 2016

<http://www.pnai.gov.gr/ShowPlace.aspx?p=175>, ανακτήθηκε 30 Απριλίου, 2016

<http://www.rodiaki.gr/article/305755/se-diethnes-synedrio-h-dhmotikh-bibliothkh-leroy> , ανακτήθηκε 30 Απριλίου, 2016

Νέο έντυπο για τις πολιτιστικές διαδρομές από το Συμβούλιο της Ευρώπης. Ανακτήθηκε 30 Απριλίου, 2016, από http://culture-routes.net/sites/default/files/files/EICR-COE_depliant-presentation-institut-2016-EN_DEF-pages-simples.pdf

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΤΕΚΜΗΡΙΟ		ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ
Ιστοσελίδα	Έτος	Υπεύθυνος Φορέας
Alternative Tours of Athens	2012	αστική μη κερδοσκοπική εταιρεία, ομάδα από αρχιτέκτονες, φωτογράφους, καλλιτέχνες, μουσικούς, συγγραφείς
Andros Routes	2010	μη κερδοσκοπικός φορέας «Ερευνητικό Κέντρο Άνδρου»
Arch Points	2016	αρχιτεκτονική ομάδα 4k architects
Atenistas	2013	ανοιχτή κοινότητα πολιτών της Αθήνας
Athens Walkers	2013	μικρή κοοπερατίβα
Big Olive	2013	ομάδα νέων ανθρώπων, σχεδιασμός περιπάτων από ιστορικό
Citytales	2014	νεοφυής επιχείρηση από αρχιτέκτονες, που συμμετέχει στο πρόγραμμα Egg
Διάζωμα	2008	σωματείο «Διάζωμα»
Discover Greek Culture	2013	tour operator
dot2dot	2013	κοινωνική συνεταιριστική επιχείρηση με πενταμελή ομάδα με εξειδικευμένες γνώσεις πάνω στο αντικείμενο
Δρόμοι της Ελιάς	1998	πολιτιστικός οργανισμός «Δρόμοι της Ελιάς», μη κερδοσκοπικός, μη κρατικός
Geo & Aegean Routes	2010	μη κυβερνητικός & μη κερδοσκοπικός οργανισμός “Geo Routes Cultural Heritage Journeys Institute”
Greeking.me	2016	startup που στηρίζεται στο crowdfunding
Handpeak	2014	μη κερδοσκοπικό συλλογικό σχήμα “Creativity Platform”
Κρατήρας	2014	κοινωνική συνεταιριστική επιχείρηση «Κρατήρας» που απαρτίζεται από αρχαιολόγους, μουσειολόγους & ξεναγούς
Μονοπάτια Πολιτισμού	2010	μη κυβερνητική οργάνωση «Ελληνική Εταιρεία Περιβάλλοντος & Πολιτισμού»
Peripatos	2015	εταιρεία πολιτισμού
Thessaloniki Walking Tours	2013	ομάδα που απαρτίζεται από αρχαιολόγους, ιστορικούς τέχνης, ξεναγούς, δημοσιογράφους

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

ΤΕΚΜΗΡΙΟ	ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ
Ιστοσελίδα	Αντικείμενο
Alternative Tours of Athens	ανοιχτές θεματικές εναλλακτικές περιηγήσεις στην Αθήνα, επιμορφωτικού, ενημερωτικού και ψυχαγωγικού χαρακτήρα
Andros Routes	θεματικές ξεναγήσεις σε παλαιές διαδρομές στην Άνδρο & πεζοποριών
Arch Points	αρχιτεκτονικά προσανατολισμένες διαδρομές στο κέντρο της Αθήνας
Atenistas	OpenWalkAthens: ανοιχτός περίπατος- θεματική βόλτα στην Αθήνα
Athens Walkers	περίπατοι για επισκέπτες της Αθήνας
Big Olive	θεματικοί περίπατοι στην Αθήνα, ιστορικού, καλλιτεχνικού και πολιτισμικού ενδιαφέροντος
Citytales	εφαρμογή για κινητά τηλέφωνα που προτείνει περιπάτους στην Αθήνα & παρέχει πληροφορίες για κτίρια
Διάζωμα	πολιτιστικές διαδρομές σε διάφορες περιφέρειες
Discover Greek Culture	θεματικές περιηγήσεις/ξεναγήσεις για τουρίστες
dot2dot	θεματικές διαδρομές & εναλλακτικές ξεναγήσεις στη Θεσσαλονίκη και σε κοντινούς αρχαιολογικούς χώρους
Δρόμοι της Ελιάς	πολιτιστικές διαδρομές ανακάλυψης ή προβολής του πολιτισμού της ελιάς
Geo & Aegean Routes	πολιτιστικά θεματικά οδοιπορικά στην Ελλάδα
Greeking.me	βιωματικές, πρωτότυπες δραστηριότητες & πολιτιστικές διαδρομές στην Αθήνα για τουρίστες
Handpeak	οργανωμένες επισκέψεις & περιηγήσεις σε σύγχρονους δημιουργούς της Θεσσαλονίκης
Κρατήρας	θεματικές ξεναγήσεις στη Δυτική Μακεδονία
Μονοπάτια Πολιτισμού	περιπατητικές & ποδηλατικές διαδρομές με ιδιαίτερο περιβαλλοντικό και πολιτιστικό ενδιαφέρον
Peripatos	πολιτιστικές, γεωπολιτισμικές, αστικές διαδρομές ανάλογα με την ιδιαιτερότητα της κάθε περιοχής
Thessaloniki Walking Tours	θεματικοί περίπατοι στη Θεσσαλονίκη

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

ΤΕΚΜΗΡΙΟ	ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ
Ιστοσελίδα	Στόχοι
Alternative Tours of Athens	- ανάδειξη τοπικής κοινωνίας - προαγωγή πολιτισμού & τουρισμού

Andros Routes	- καταγραφή, συντήρηση & ανάδειξη παλαιών πεζοπορικών διαδρομών - καταγραφή τοπικής ιστορίας
Arch Points	- προβολή δραστηριότητας Ελλήνων αρχιτεκτόνων - επαναπροσέγγιση της Αθήνας μέσα από μια σύγχρονη αρχιτεκτονική ματιά
Atenistas	γνωριμία με άγνωστες πτυχές της πόλης & των ανθρώπων της
Athens Walkers	- παροχή μιας αυθεντικής εμπειρίας - εξερεύνηση πολιτισμού, ιστορίας & κουλτούρας αθηναϊκών γειτονιών
Big Olive	edutainment
Citytales	- επαναπροσδιορισμός της σχέσης κατοίκων & επισκεπτών με τον αστικό ιστό - ανάδειξη αρχιτεκτονικής μέσα από εναλλακτικές αφηγήσεις
Διάζωμα	- συντήρηση & αποκατάσταση μνημείων - σύνδεση μνημείων με αειφορία & βιώσιμη ανάπτυξη
Discover Greek Culture	παροχή μιας αυθεντικής εμπειρίας στους τουρίστες
dot2dot	- ανάδειξη πολυδιάστατης Θεσσαλονίκης - επικοινωνία με κατοίκους & επισκέπτες - δημιουργική έκφραση μέσω της τέχνης - προώθηση του δημιουργικού δυναμικού
Δρόμοι της ελιάς	- αξιοποίηση του πολιτισμού της ελιάς προς όφελος των τοπικών κοινωνιών - καταγραφή της κληρονομιάς της ελιάς - δημιουργία δικτύου συνεργασίας - ενθάρρυνση διαλόγου
Geo & Aegean Routes	- προβολή πολιτισμικής κληρονομιάς - ανάπτυξη τοπικής κοινωνίας
Greeking.me	- επαφή τουριστών με ελληνικό τρόπο ζωής & πολιτισμική κληρονομιά - παροχή μιας αυθεντικής εμπειρίας
Handpeak	προβολή & προώθηση σύγχρονων δημιουργών Θεσσαλονίκης
Κρατήρας	προώθηση πολιτισμού μέσω δράσεων, μελετών & ερευνών
Μονοπάτια Πολιτισμού	- προστασία φύσης & πολιτισμικής κληρονομιάς - τόνωση τοπικής οικονομίας
Peripatos	- ανάδειξη της «πολιτιστικής ταυτότητας» πέρα από την εθνογραφική μαρτυρία - ευαισθητοποίηση & ενεργός συμμετοχή κοινωνικού συνόλου στα πολιτιστικά δρώμενα
Thessaloniki Walking Tours	- παροχή βιωματικής εμπειρίας για ξεχωριστή σύνδεση με την πόλη - βαθύτερη γνωριμία με τη Θεσσαλονίκη & τους ανθρώπους της

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

ΤΕΚΜΗΡΙΟ	ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ
Ιστοσελίδα	Παραδείγματα ενεργειών
Alternative Tours of Athens	σύνδεση τμημάτων της πόλης που υποβάλλονται σε διαδικασία αναγέννησης ή εξευγενισμού (βλ διαδρομή “Αστική Αναζωογόνηση”)
Andros Routes	καθαρισμός & σήμανση μονοπατιών καταγραφή χλωρίδας/πανίδας
Arch Points	σύνδεση λιγότερο γνωστών γωνιών της πόλης
Atenistas	σύνδεση σημείων που δεν είναι τόσο γνωστά
Athens Walkers	ξεναγήση στα αξιοθέατα της πόλης & επαφή με τον τρόπο ζωής των Αθηναίων
Big Olive	περιήγηση σε λιγότερο γνωστούς ιστορικούς δρόμους της Αθήνας (βλ διαδρομή “The Orientalist’s Walk”)
Citytales	καταγραφή & συλλογή πληροφοριών για τα κτίρια της Αθήνας
Διάζωμα	αποκατάσταση μνημείων & αρχαιολογικών χώρων (βλ πολιτιστική διαδρομή στα αρχαία θέατρα της Ηπείρου)
Discover Greek Culture	περιήγηση σε σημεία που αποτυπώνουν τον πολιτισμό & την κουλτούρα της Ελλάδας
dot2dot	σύνδεση σημείων που δεν τα παρατηρούν οι κάτοικοι στην καθημερινότητα
Δρόμοι της Ελιάς	καταγραφή πόρων σε περισσότερες από 25 χώρες
Geo & Aegean Routes	δραστηριότητα σε μη προβλεπόμενες περιοχές, ενθάρρυνση εθελοντισμού
Greeking.me	περιήγηση σε σημεία που αποτυπώνουν τον πολιτισμό & την κουλτούρα της Ελλάδας
Handpeak	χαρτογράφηση & μελέτη των σύγχρονων δημιουργικών ομάδων
Κρατήρας	σύνδεση σημείων που σχετίζονται με την πολιτιστική & καλλιτεχνική παράδοση Καστοριάς
Μονοπάτια Πολιτισμού	επεμβάσεις που καθιστούν τα μονοπάτια προσβάσιμα
Peripatos	υιοθέτηση καινοτόμων μοντέλων για εξασφάλιση βιωσιμότητας
Thessaloniki Walking Tours	αναζητούνται οι ανθρώπινες ιστορίες που υπάρχουν πίσω από τα μνημεία/χώρους

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

ΤΕΚΜΗΡΙΟ	ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ	
Ιστοσελίδα	Τουρισμός	Τοπική οικονομία
Alternative Tours of Athens	πρόταση που συνδυάζεται με μπάνιο στη θάλασσα (π.χ. διαδρομή εκτός κέντρου, Σούνιο- Λαύριο)	γνωριμία με bars/κέντρα διασκέδασης (π.χ. διαδρομή “Nightlife @ Γκάζι-Μεταξουργείο”)
Andros Routes	ενημερωτικό υλικό για τις διαδρομές σε τουριστικούς οδηγούς & εκθέσεις τουρισμού	στάση για φαγητό σε οργανωμένα σημεία
Arch Points	πολύ πρόσφατο εγχείρημα – δεν φαίνεται να επιδιώκει προσέλκυση τουριστών	γνωριμία με αρχιτεκτονικά γραφεία
Atenistas	απευθύνεται κυρίως σε Αθηναίους, δυνατότητα προσέλκυσης και τουριστών καθώς είναι ανοιχτός περίπατος σε όλους	ελεύθερη περιήγηση που μπορεί να συνδυαστεί και με άλλες δραστηριότητες
Athens Walkers	απευθύνεται αποκλειστικά σε τουρίστες & επισκέπτες της Αθήνας	γνωριμία με bars/κέντρα διασκέδασης (π.χ. διαδρομή “Athens by night”)
Big Olive	δυνατότητα για πακέτο με διαμονή, μεταφορά, ξεναγήσεις, διατροφή, υπηρεσίες ψυχαγωγίας	προτείνονται επιλογές για φαγητό, αγορές και πολιτιστικές εξόδους (π.χ. διαδρομή “Athens Food & Heritage Walk”)
Citytales	εφαρμογή για κινητά που απευθύνεται και στους επισκέπτες	επιτρέπει αυτονομία, μπορεί να συνδυαστεί με ψυχαγωγία, φαγητό
Διάζωμα	ολοκληρωμένη εδαφική επένδυση που συνδυάζει πολιτισμό & τουρισμό	συνέργειες με επιχειρήσεις που παράγουν τοπικά προϊόντα
Discover Greek Culture	απευθύνεται αποκλειστικά σε τουρίστες	περιλαμβάνουν προτάσεις για καφέ/φαγητό
dot2dot	συνεργασία με γραφεία ταξιδίων του εξωτερικού	ανάδειξη των διαφόρων διαστάσεων της πόλης, επίσκεψη σε περιοχές που δεν είναι τόσο γνωστές
Δρόμοι της Ελιάς	διοργάνωση κοινών δραστηριοτήτων με μεσογειακές χώρες	επιδιώκονται επιχειρηματικές συνεργασίες
Geo & Aegean Routes	ενίσχυση τουριστικής εικόνας μιας «άλλης» Ελλάδας	υλοποίηση σε χαμηλή & μέση τουριστική περίοδο
Greeking.me	σχεδιασμός πακέτου διακοπών με βάση τις ανάγκες του τουρίστα	περιλαμβάνουν προτάσεις για φαγητό
Handpeak	προβολή τουριστικού προϊόντος υπό νέα οπτική, οργάνωση διαδρομών για ταξιδιωτικούς bloggers του εξωτερικού	προβολή έργου δημιουργών

Κρατήρας	προσέλκυση επισκεπτών από άλλες πόλεις (π.χ. σχολεία Ξάνθης, Έβρου)	επίσκεψη στην πόλη συνδυάζεται και με άλλες δραστηριότητες
Μονοπάτια Πολιτισμού	επιδιώκεται η δημιουργία πακέτων φιλοξενίας σε συνεργασία με τοπικούς φορείς	αύξηση επισκεψιμότητας σε περιόδους εκτός αιχμής
Peripatos	πρόταση για πλήρη πακέτα φιλοξενίας	οφέλη από την αύξηση της επισκεψιμότητας
Thessaloniki Walking Tour	απευθύνεται και στους επισκέπτες, διαδρομές για να γνωρίσουν ιστορία & κουζίνα της πόλης	επίσκεψη σε καταστήματα, γνωριμία με τοπικά προϊόντα (π.χ. διαδρομή «Ο Μεγάλος περίπατος της γεύσης»)

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

ΤΕΚΜΗΡΙΟ	ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ						
Πολιτιστική	διαδρομή	FB	Twitter	Instagram	LinkedIn	YouTube	Pinterest
Alternative Tours of Athens		X	X		X		
Andros Routes		X	X			X	
Arch Points		X		X			
Atenistas		X	X			X	
Athens Walkers		X					
Big Olive		X	X	X	X	X	X
Citytales		X	X	X	X		
Διάζωμα		X	X	X	X	X	
Discover Greek Culture		X	X	X	X	X	
dot2dot		X	X		X	X	
Δρόμοι της Ελιάς		X	X		X		
Geo & Aegean Routes		X	X	X	X	X	X
Greeking.me		X	X	X	X	X	X
Handpeak		X					
Κρατήρας		X		X			
Μονοπάτια Πολιτισμού		X	X			X	
Peripatos		X		X	X	X	
Thessaloniki		X		X	X		X

Walking Tours

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ		ΤΕΚΜΗΡΙΟ
	Πολιτιστική Γραμμή Ο.Α.Σ.Θ.	Πράσινες Πολιτιστικές Διαδρομές
Πότε ξεκίνησε;	2009	2012
Ποιος είναι υπεύθυνος;	Οργανισμός Αστικών Συγκοινωνιών Θεσσαλονίκης	Συντονισμός: Διεύθυνση Μουσείων, Υπ. Πολιτισμού Υλοποίηση: Τοπικοί φορείς
Τι περιλαμβάνει;	περιήγηση 50' σε ιστορικά & πολιτιστικά μνημεία Θεσσαλονίκης	θεματικές ξεναγήσεις, περιηγήσεις, περίπατοι, πεζοπορίες, ποδηλατικές διαδρομές
Ποιος είναι ο στόχος;	γνωριμία με τα μνημεία της Θεσ/κης	προαγωγή της βιώσιμης ανάπτυξης & ευαισθητοποίηση των πολιτών για την προστασία του φυσικού και πολιτιστικού πλούτου της χώρας
Ποια είναι η σχέση με τον τουρισμό;	δυνατότητα για προσέλκυση τουριστών-οπτικοακουστικό υλικό & πληροφοριακά έντυπα και στα αγγλικά	το πρόγραμμα δεν στοχεύει στην προσέλκυση τουριστών αλλά στην εκπαίδευση/ενημέρωση των πολιτών & της μαθητικής κοινότητας

ΣΥΝΟΔΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΟΛΗ

Αθήνα, XX/XX/2016

Αξιότιμε/η κ./κα XX,

Σε συνέχεια της τηλεφωνικής μας επικοινωνίας, επισυνάπτω ένα αρχείο με κάποιες βασικές ερωτήσεις, προκειμένου να αξιοποιήσω τις απαντήσεις σας για τους σκοπούς της έρευνάς μου.

Η εργασία μου έχει ως τίτλο *«Η έννοια της πολιτιστικής διαδρομής ως μέσο ανάδειξης και προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς»* και εκπονείται στο πλαίσιο του ΠΜΣ Πολιτιστική Διαχείριση του Πάντειου Πανεπιστημίου, με επιβλέπουσα καθηγήτρια την κα Ανδρομάχη Γκαζή.

Μέσα από τη μελέτη διαφόρων πολιτιστικών διαδρομών, θέλω να διερευνήσω εάν, κατά πόσο και με ποιον τρόπο, τέτοιου είδους πρωτοβουλίες συμβάλλουν στην ανάδειξη και προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς, στη διατήρηση του τοπικού πολιτισμού και στην ενίσχυση της προστασίας της φυσικής κληρονομιάς.

Σας ευχαριστώ για την άμεση ανταπόκρισή σας και παραμένω στη διάθεσή σας για οποιαδήποτε διευκρίνιση.

Με εκτίμηση,

Ελένη Μπανίλα

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ

- 1) Ποια είναι τα στάδια που ακολουθείτε για τη δημιουργία μιας διαδρομής και τι κριτήρια λαμβάνετε υπόψη;
- 2) Σε τι κοινό απευθύνεστε και τι ανταπόκριση υπάρχει μέχρι τώρα;
- 3) Οι διαδρομές που σχεδιάζετε περιλαμβάνουν σημεία πολιτιστικού ενδιαφέροντος. Αυτό βοηθάει στην ανάδειξη και προστασία του τοπικού πολιτισμού και εν γένει της πολιτιστικής κληρονομιάς; Αν ναι, με ποιον τρόπο;
- 4) Πώς μπορεί η προσπάθειά σας να συμβάλει στην τοπική οικονομία και τον τουρισμό;
- 5) Πού έγκειται, κατά την άποψή σας, η δυναμική τέτοιων προγραμμάτων;

ΣΧΟΛΙΑ

Προσθέστε οτιδήποτε άλλο κρίνετε ότι θα μπορούσε να βοηθήσει στην εξέλιξη της συγκεκριμένης έρευνας (παραδείγματα, μαρτυρίες, φωτογραφίες κλπ).

ΑΠΑΝΤΗΣΕΙΣ BIG OLIVE

1) Ποια είναι τα στάδια που ακολουθείτε για τη δημιουργία μιας διαδρομής και τι κριτήρια λαμβάνετε υπόψη;

Πρόταση εισηγητή - αξιολόγηση και προσαρμογές από ομάδα Big Olive - συγγραφή περιγραφών κλπ - πειραματικό launch - προώθηση.

Τα κριτήρια είναι το πάθος, η συνδυαστικές γνώσεις και η μεταδοτικότητα του εισηγητή και η ανάγκη που έχουμε διαπιστώσει στην αγορά από το προφίλ και τις αναζητήσεις των πελατών μας.

2) Σε τι κοινό απευθύνεται το Big Olive και τι ανταπόκριση υπάρχει μέχρι τώρα;

Ελλάδα-Αθήνα 65% / ΗΠΑ, Βρετανία 25% / Ολλανδία-Βέλγιο 5% / Λοιπές χώρες 5% . Εταιρίες/ Οργανισμοί/ Πανεπιστήμια 70% και ιδιώτες 30%. Κοινό ανώτερου κι ανώτατου μορφωτικού και οικονομικού επιπέδου σε ποσοστό 80%. Γυναίκες σε ποσοστό 65%.

3) Οι διαδρομές που σχεδιάζετε περιλαμβάνουν σημεία πολιτιστικού ενδιαφέροντος. Αυτό βοηθάει στην ανάδειξη και προστασία του τοπικού πολιτισμού και εν γένει της πολιτιστικής κληρονομιάς; Αν ναι, με ποιον τρόπο;

Συμπεριλαμβάνουμε μικρά κυρίως μουσεία και χώρους πολιτισμού που παρουσιάζουν θεματικό ενδιαφέρον. Επαναπροσεγγίζουμε την ιστορία με νέους κι ενδιαφέροντες τρόπους.

4) Πώς το Big Olive μπορεί να συμβάλει στην τοπική οικονομία και τον τουρισμό;

Εμπλέκει εταιρίες και startup επιχειρήσεις με δημιουργικό τρόπο προάγοντας τις συνέργειες και τη διαφήμιση των προϊόντων τους. Δίνει εργασία και δίκτυο σε ακαδημαϊκούς κι ερευνητές. Συμβάλλει στην αύξηση της επισκεψιμότητας μικρών μουσείων και χώρων.

5) Πού έγκειται, κατά την άποψή σας, η δυναμική τέτοιων προγραμμάτων;

Στην απλή και με σύγχρονη αντίληψη εφαρμογή του μοντέλου “edutainment” (education & entertainment). Στην ιστορική αλήθεια πέρα από ταμπού και αγκυλώσεις. Στην ανάπτυξη προσωπικών δικτύων και υγιούς κοινωνικοποίησης.

ΑΠΑΝΤΗΣΕΙΣ dot2dot

1) Ποια είναι τα στάδια που ακολουθείτε για τη δημιουργία μιας διαδρομής και τι κριτήρια λαμβάνετε υπόψη;

Αρχικά επιλέγεται το θέμα της διαδρομής και αυτό μπορεί να προκύψει είτε από μια ιδέα που έχουμε περπατώντας στην πόλη ή μελετώντας το υλικό που συγκεντρώνουμε είτε από κάτι που μας έχει ζητηθεί από κάποιον πελάτη (tailormade δράσεις). Στη συνέχεια, κάνουμε την έρευνα και συγκεντρώνουμε όλο το σχετικό υλικό. Το επόμενο στάδιο είναι αυτό της διαμόρφωσης της κεντρικής ιδέας και του σχεδιασμού: το υλικό που έχουμε συγκεντρώσει μελετάται και αξιολογείται συνολικά προκειμένου να διατυπωθεί η κεντρική ιδέα της διαδρομής, να επιλεγούν οι σταθμοί εκείνοι που την υποστηρίζουν, να διατυπωθούν οι στόχοι και τα επιμέρους νοήματα που εμπεριέχει κάθε σταθμός και να δημιουργηθεί το γενικό πλαίσιο μέσα στο οποίο θα εκτυλιχθεί η ιστορία. Κάθε διαδρομή είναι μία συνολική αφήγηση η οποία διαμορφώνεται και αποτελείται από πολλά επιμέρους στοιχεία, νοήματα και έννοιες. Το επόμενο στάδιο είναι ο σχεδιασμός της διαδρομής κατά το οποίο επιλέγονται οι τρόποι και τα μέσα με τα οποία το θέμα που προσεγγίζουμε και το υλικό που έχουμε επιλέξει θα παρουσιαστούν στο κοινό. Στόχος της διαδικασίας αυτής είναι να αποτυπωθεί και να αναδειχθεί με τον καλύτερο δυνατό τρόπο η κεντρική ιδέα, να επικοινωνηθεί το νόημα (στόχος- θέμα διαδρομής) στο κοινό με τρόπο ευχάριστο, άμεσο, βιωματικό και να προκύψει μία αφήγηση. Φυσικά, δεν μπορεί να αγνοηθεί και ο παράγοντας του ωραρίου της λειτουργίας των χώρων που εντάσσουμε σε μία διαδρομή, καθώς πολύ συχνά αυτό ανατρέπει τα αρχικά μας σχέδια και επιβάλλει περιορισμούς που μας αναγκάζουν να αναπροσαρμόζουμε τον αρχικό σχεδιασμό.

2) Σε τι κοινό απευθύνεται το dot2dot και τι ανταπόκριση υπάρχει μέχρι τώρα;

Η dot2dot απευθύνεται και δουλεύει ήδη με ένα ευρύ φάσμα κοινού. Κάτοικοι της πόλης που επιθυμούν να γνωρίσουν την πόλη τους περνώντας ταυτόχρονα ευχάριστα και δημιουργικά τον ελεύθερο χρόνο τους, ξένοι και Έλληνες επισκέπτες, σχολεία, καλλιτεχνικές και δημιουργικές ομάδες ή ομάδες με κάποιο ειδικό ενδιαφέρον, σύλλογοι κτλ. Μάλιστα εδώ και κάποιο καιρό, μεγάλες εταιρίες (που δεν σχετίζονται με τους τομείς της τέχνης και του πολιτισμού) έχουν απευθυνθεί σε εμάς για το σχεδιασμό ειδικών διαδρομών τις οποίες προσφέρουν στους πελάτες τους δωρεάν στα πλαίσια της πολιτικής μάρκετινγκ που ακολουθούν. Η ανταπόκριση είναι μεγάλη και συνεχώς το κοινό διευρύνεται καθώς ανακαλύπτουμε διαρκώς νέους τομείς στους οποίους θα μπορούσε να βρει πρόσφορο έδαφος η δουλειά μας.

3) Οι διαδρομές που σχεδιάζετε περιλαμβάνουν σημεία πολιτιστικού ενδιαφέροντος. Αυτό βοηθάει στην ανάδειξη και προστασία του τοπικού πολιτισμού και εν γένει της πολιτιστικής κληρονομιάς; Αν ναι, με ποιον τρόπο;

Οπωσδήποτε η προβολή της πόλης και της τοπικής ιστορίας μέσω μίας σύγχρονης και διαφορετικής προσέγγισης με την οποία σχεδιάζονται οι διαδρομές μας, συμβάλλει σημαντικά στην ανάδειξή της αλλά και στη διαμόρφωση μίας «πολιτιστικής συνείδησης» (αν μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε έναν τέτοιο όρο). Αφενός, αναδεικνύουμε διαφορετικές όψεις της πόλης με στόχο να διαμορφωθεί μια συνολική εικόνα για την πόλη, με στόχο τόσο οι κάτοικοι όσο και οι επισκέπτες να έρθουν σε επαφή με διάφορα πρόσωπα της πόλης και να τη δουν με μια άλλη ματιά. Κυρίως επιδιώκουμε να προτείνουμε στο κοινό μας διαφορετικούς τρόπους θέασης και ερμηνείας του παρελθόντος και του παρόντος της πόλης, να προκαλέσουμε το ενδιαφέρον τους για το περιβάλλον στο οποίο ζουν, να τους φέρουμε σε επαφή με αυτό. Αφετέρου, για να νιώσει κάποιος ότι ο τοπικός πολιτισμός και η πολιτιστική κληρονομιά σε ένα ευρύτερο πλαίσιο τον αφορά (ή και όχι), θα πρέπει να έχει τα απαραίτητα εργαλεία που θα τον βοηθήσουν να εξοικειωθεί με την τοπική ιστορία και το παρελθόν του τόπου του, να βρει κοινά σημεία αναφοράς με το παρόν (με αυτό που γνωρίζει άμεσα δηλαδή, στο τώρα), να αποκτήσει και να αξιολογήσει τη δική του κριτική ματιά.

4) Πώς το dot2dot μπορεί να συμβάλει στην τοπική οικονομία και τον τουρισμό;

Προσεγγίζοντας ποικίλες όψεις της πόλης και αναδεικνύοντας τον πολυδιάστατο χαρακτήρα της, αναδεικνύοντας τους ανθρώπους της, συνδέοντας παρελθόν και παρόν, προσφέροντας μία συνολική εμπειρία της πόλης σε κάποιον που την επισκέπτεται και γνωρίζει ελάχιστα ή και τίποτα γι' αυτή, η πόλη γίνεται πιο ελκυστική. Όταν ένας επισκέπτης έχει την ευκαιρία να βιώσει μια ξένη πόλη και να έρθει σε επαφή όχι μόνο με το παρελθόν αλλά και με το σύγχρονο πρόσωπό της με διαδικασίες ευχάριστες, άμεσες και δημιουργικές τότε θα νιώσει ότι έχει πάρει ακόμα περισσότερα από το ταξίδι του. Οι ανάγκες των τουριστών έχουν αλλάξει πολύ στη σύγχρονη εποχή και αυτό δεν μπορεί να αγνοηθεί. Και οπωσδήποτε όταν κάποιος νιώσει οικεία σε ένα ξένο μέρος, όταν αισθανθεί έστω και για κάποιες ώρες κομμάτι αυτής της ξένης πόλης, τότε πιθανότατα θα θέλει να ξανάρθει και πιθανότατα θα μοιραστεί αυτήν την εμπειρία με άλλους.

5) Πού έγκειται, κατά την άποψή σας, η δυναμική τέτοιων προγραμμάτων;

Στη συνεργασία κατά κύριο λόγο. Στη συνεργασία ανθρώπων με εμπειρία, εξειδίκευση και δημιουργικότητα. Η διεπιστημονική συνεργασία είναι ένα σημαντικό πλεονέκτημα και κατά τη δική μας άποψη απαραίτητη για να προκύψει κάτι ολοκληρωμένο και σωστά δομημένο. Σε ένα γενικότερο πλαίσιο, η συνεργασία διαφόρων φορέων που έχουν τη δυνατότητα και την αρμοδιότητα να στηρίζουν και να προωθήσουν τέτοια καινοτόμα προγράμματα με τους ανθρώπους που τα υλοποιούν είναι μία σημαντική παράμετρος.

ΑΠΑΝΤΗΣΕΙΣ HANDPEAK

1) Ποια είναι τα στάδια που ακολουθείτε για τη δημιουργία μιας διαδρομής και τι κριτήρια λαμβάνετε υπόψη;

Οι περιηγήσεις του Handpeakέχουν ως θέμα τους τη δημιουργική κοινότητα της Θεσσαλονίκης. Με άλλα λόγια, επισκεπτόμαστε δημιουργικούς χώρους (εργαστήρια, ατελιέ, γραφεία, πολυχώρους), προς το παρόν στο ιστορικό κέντρο της πόλης. Επομένως, για να σχεδιαστεί μία διαδρομή, προηγείται αναζήτηση, εντοπισμός, καταγραφή, χαρτογράφηση και μελέτη του δημιουργικού δυναμικού. Όταν ολοκληρωθεί αυτή η διαδικασία (που είναι αρκετά σύνθετη και χρονοβόρα), ορίζουμε την αφετηρία της διαδρομής, τους ενδιάμεσους σταθμούς και το τέλος της. Συνήθως, οι περιηγήσεις μας περιλαμβάνουν 5-7 σημεία δημιουργικής δραστηριότητας και διαρκούν περίπου 2 ώρες. Βασικό κριτήριο είναι τα σημεία να μην απέχουν πολύ μεταξύ τους, δεδομένου ότι οι περιηγήσεις μας γίνονται με τα πόδια. Κυρίως, όμως, φροντίζουμε να επισκεπτόμαστε προσεκτικά επιλεγμένους δημιουργούς της Θεσσαλονίκης, οι οποίοι έχουν μία αξιοσημείωτη προσωπική πορεία, επιθυμούν να παρουσιάσουν τη δουλειά τους και να αφηγηθούν την ιστορία τους σε ένα ευρύτερο κοινό.

2) Σε τι κοινό απευθύνεται το Handpeak και τι ανταπόκριση υπάρχει μέχρι τώρα;

Απευθυνόμαστε σε όλους αυτούς που θέλουν να γνωρίσουν και να έρθουν σε επαφή με ανθρώπους που ασκούν δημιουργικές δραστηριότητες, ανεξάρτητα από το φύλο, την ηλικία, το μορφωτικό επίπεδο, την εθνικότητά τους. Θεωρητικά, αλλά και πρακτικά, αυτό σημαίνει ότι το κοινό του Handpeakπεριλαμβάνει τόσο τους κατοίκους της Θεσσαλονίκης όσο και τους επισκέπτες της, Έλληνες και ξένους. Η μέχρι τώρα ανταπόκριση είναι πολύ θετική και ελπιδοφόρα!

3) Οι διαδρομές που σχεδιάζετε περιλαμβάνουν και στοιχεία πολιτιστικού ενδιαφέροντος. Αυτό βοηθάει στην ανάδειξη και προστασία του τοπικού πολιτισμού και εν γένει της πολιτιστικής κληρονομιάς; Αν ναι, με ποιον τρόπο;

Συνήθως, με τους όρους «πολιτισμός- πολιτιστική κληρονομιά» εννοούμε κάτι που επινοήθηκε και υλοποιήθηκε στο παρελθόν. Προφανώς και αυτό είναι ο κανόνας, ωστόσο δεν πρέπει να ξεχνάμε και τον σύγχρονο πολιτισμό, αυτόν που παράγεται σε παρόντα χρόνο. Πιστεύουμε πως αυτός ο πολιτισμός, ο οποίος κληροδοτείται με τη σειρά του στις επόμενες γενιές, προκύπτει από ανθρώπους που ασκούν δημιουργικές δραστηριότητες. Παρουσιάζοντας και συστήνοντας, λοιπόν, τοπικούς, ανεξάρτητους δημιουργούς της Θεσσαλονίκης, είτε μέσω του ιστοτόπου μας είτε μέσω των περιηγήσεών μας, είναι αυτονόητο ότι συμβάλλουμε, έστω σε μικρή κλίμακα και σε τοπικό επίπεδο, στην ανάδειξη και προστασία του πολιτισμού.

4) Πώς το Handpeak συμβάλλει στην τοπική οικονομία και τον τουρισμό;

Προβάλλοντας τους δημιουργούς της Θεσσαλονίκης, είναι προφανές ότι τους στηρίζουμε και οικονομικά. Είμαστε πραγματικά ευτυχείς, διότι ήδη γνωρίζουμε συγκεκριμένες περιπτώσεις που δημιουργοί του δικτύου Handpeakέκλεισαν δουλειές με ανθρώπους που τους συνάντησαν σε κάποια περιήγησή μας ή τους γνώρισαν μέσω της ηλεκτρονικής μας πλατφόρμας. Σε ό,τι αφορά στη συμβολή του Handpeak στον τουρισμό, προσθέτουμε σε μία παγιωμένη κατάσταση μία εντελώς νέα πρόταση: τα αξιοθέατα της Θεσσαλονίκης δεν είναι μόνο τα μνημεία, οι αρχαιολογικοί χώροι και τα μουσεία της, δεν είναι μόνο τα εκατοντάδες καφέ, μπαρ και εστιατόρια, δεν είναι μόνο η παραλία και η Άνω Πόλη, δεν είναι μόνο η γειτονική Χαλκιδική, αλλά είναι και η δημιουργική κοινότητα της πόλης, η οποία είναι ζωντανή, ακμαία, δυναμική και έχει πολλά να αποκαλύψει και να προσφέρει στον επισκέπτη της πόλης. Φιλοδοξούμε, λοιπόν, στα ήδη υπάρχοντα τουριστικά «πακέτα» να προσθέσουμε μία ακόμα εμπειρία, αρκετά διαφορετική από τις συνηθισμένες, αλλά σίγουρα αυθεντική και πολύ ουσιαστική.

5) Πού έγκειται, κατά την άποψή σας, η δυναμική τέτοιων προγραμμάτων;

Στη διαφορετική φιλοσοφία και ματιά. Δεν είναι απαραίτητο να καινοτομήσει κανείς ή να φέρει κάτι εντελώς νέο στην αγορά. Έχει μεγάλη σημασία να βελτιώσει και να εξελίξει κάτι που υπάρχει ήδη. Η δυναμική του Handpeak έγκειται σε μία εναλλακτική θεώρηση της πραγματικότητας. Που προϋποθέτει και επιβάλλει πολύ σκληρή δουλειά, πάθος, δημιουργικότητα, μεράκι, φαντασία, έρευνα. Χωρίς αυτά, τίποτα σχεδόν δεν είναι εφικτό...

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β

**Το φωτογραφικό υλικό προέρχεται από προσωπικό αρχείο και χρησιμοποιείται αποκλειστικά για την υποστήριξη της παρούσας έρευνας.*

Εικόνα 1 - Πέτρινο κιόσκι, όρος Πατέλα

Εικόνα 2 - Μπούρτζι

Εικόνα 3 – Αλευρόμυλος «Καστή»

Εικόνα 4 – Εσωτερικό Αρχαιολογικού Μουσείου Λέρου

Εικόνα 5 – Εσωτερικό Αρχαιολογικού Μουσείου Λέρου

Εικόνα 6 – Εσωτερικό Αρχαιολογικό Μουσείο Λέρου

Εικόνα 7 – Δημοτική Βιβλιοθήκη Λέρου

Εικόνα 8 – Κάστρο της Λέρου

Εικόνα 9 – Εξωτερικό Πύργου Μπελένη

Εικόνα 10 – Υπολείμματα από το πλοίο «Βασίλισσα Όλγα», Πύργος Μπελένη

Εικόνα 11 – Ιατρείο από την εποχή του Μεσοπολέμου, Πύργος Μπελένη

Εικόνα 12 – Έργα τέχνης των πολιτικών κρατουμένων, Πύργος Μπελένη

Εικόνα 13 – Εσωτερικό κτιρίου στρατωνισμού, Διαπόρι

Εικόνα 14 – Εσωτερικό κτιρίου στρατωνισμού, Διαπόρι

Εικόνα 15 – Εσωτερικό κτιρίου στρατωνισμού, Διαπόρι

Εικόνα 16 – Εσωτερικό κέντρου ασυρμάτου, όρος Πατέλα

Εικόνα 17 – Εσωτερικό κέντρου ασυρμάτου, όρος Πατέλα

Εικόνα 18 – Εσωτερικό κτιρίου στρατωνισμού, όρος Πατέλα

Εικόνα 19 – Εσωτερικό κτιρίου στρατωνισμού, όρος Πατέλα

Εικόνα 20 – Υπολείμματα αερόφωνου, όρος Πατέλα